

Martin Hjellbakk Røkke

Rettsvillfarelse, utilbørlighet og gode råd

En studie av Glomfjordbygg A/S og frifinnelsen av virksomhetens ledere under landssvikoppgjøret etter 2. verdenskrig

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning

Veileder: Hans Otto Frøland

November 2022

Martin Hjellbakk Røkke

Rettsvilfarelse, utilbørlighet og gode råd

En studie av Glomfjordbygg A/S og frifinnelsen av virksomhetens ledere under landssvikoppgjøret etter 2. verdenskrig

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning
Veileder: Hans Otto Frøland
November 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Kunnskap for en bedre verden

Forord

Omsider vil jeg si meg ferdig med denne oppgaven; det har vært en lang, men interessant og givende periode, ikke bare for meg som en historie-student, men også for meg som et utviklende menneske. Min interesse for dette feltet har vokst betraktelig i arbeidet med denne oppgaven, og jeg håper også å kunne bringe det med meg i min reise videre. Jeg ønsker å takke Hans Otto Frøland for å ha foreslått dette temaet, samt å være en utrolig god veileder; med gode forslag om innhold og oppløftende ord i dårligere tider.

Jeg ønsker også å takke min onkel Tore og tante Oddveig for å ha kunnet bo hos dem mens jeg arbeidet i Riksarkivet i Oslo. Oppholdet der har vært mer hyggelig enn hva noe annet hotell kunne tilbudt. Til slutt vil jeg også takke Mamma og Pappa for å ha tilbrakt talløse timer med korrekturlesing, veiledning og gode råd. Ordinære ord er ikke nok for å beskrive dette; tusen takk.

Og til deg, kjære leser; håper jeg du får like mye nytte av denne oppgaven som jeg hadde glede av å skrive den.

Martin Hjellbakk Røkke

Trondheim 15.11.2022

Innhold

Kap. 1 Innledning	3
1.1 Profesjonsrelevans	3
1.2 Forskningsspørsmål og avgrensning av oppgave	3
1.3 Metode	4
1.4 Kilder	5
1.5 Kunnskapsstatus	7
1.5.1 Landssvikoppgjøret	7
1.5.2 Kollaborasjon	7
1.5.3 Aluminiumsprosjektet	8
1.5.4 Byggeaktivitet i Norge	9
1.6 Gjennomgang av oppbygging	10
Kap. 2 Anvendt teori: Økonomisk kollaborasjon og økonomisk landssvik	12
2.1 Økonomisk kollaborasjon	12
2.2 Økonomisk Landssvik	14
2.2.1 Spørsmålet om utilbørighet	15
2.2.2 Forvirringen i 1940	17
Kap. 3. Glomfjordbygg og Betonbygg Kristiansand / Kristiansand Jernbeton	19
3.1 Tyske bygge ambisjoner	19
3.1.1 Tyske militære byggeplaner før 1942	19
3.1.2 Norsk aluminium under tysk okkupasjon	20
3.2 Trondheimsentreprenørene og flyplassbygging i Trondheimsområdet	24
3.2.0 De tre entreprenørvirksomhetene	25
3.2.1 De første dagene og de første prosjektene	26
3.2.2 Etableringen av Trondheimsentreprenørenes Felleskontor og Centralbygg	29
3.3 Prosessen rundt kontrakten og dannelsen av Glomfjordbygg A/S	32
3.4 Glomfjords byggeaktivitet og drift under krigen	35
3.4.1 Byggeprosessen	35
3.4.2 Situasjonen i september 1941	36
3.4.3 Situasjonen i januar 1942	37
3.4.4 Arbeidskraft	39
3.4.5 Avviklingen av driften	41
Kap. 4 Betongbygg A/S Kristiansand og Kristiansand Jernbeton A/S	43
4.1 Betongbygg A/S Kristiansand	43
4.2 Kristiansand Jernbeton A/S	46

4.3 Rettsoppgjøret for Betongbygg Kristiansand	48
4.4 Rettsoppgjøret til Kristiansand Jernbeton.....	50
4.5 Oppsummering: Kristiansand virksomhetene	53
Kap. 5. Rettsoppgjør	55
5.1 Rettsaken på Frostating lagmannsrett	55
5.1.1 Centralbyggsaken.....	55
5.1.2 A/S Glomfjordbygg	56
5.1.3 Eksempler nevnt av retten.....	57
5.1.4 Lagmannsretten flertall bemerket	59
5.1.5 Betydningen av høsten 1940	59
5.1.6 Dissens	61
5.2 Høyesterett.....	64
5.5 Vurderingen av Glomfjordbyggs skyld	65
Kap. 6 Konklusjon	69
Primær Kilder	72
Referanser	73

Kap. 1 Innledning

1.1 Profesjonsrelevans

Den andre verdenskrig er et viktig kapittel i både norsk og internasjonal historie. Som lærer er det nyttig å kunne ha et nyansert bilde av den, ikke bare om krigen generelt, men også detaljene. Å lære ved å bruke eksempler er en svært nyttig ting når det gjelder pedagogikk og da er det også et spennende område å se på hvordan den individuelle normann oppførte seg under okkupasjonen. Fortellingen om Norge under krigen dreier seg ofte om invasjonen i 1940 og de nærmeste månedene etterpå, og så litt om tiden under okkupasjonen gjerne med fokus på situasjonen i det daglige liv og virke og eventuelle motstandskamp. Oppgjøret etter krigen er gjerne dominert av NS og Norges siste dødsstraffer gjennom henrettelsen av Quisling og hans nærmeste. I tillegg er historien om «Tyskertøsene» et mørkt kapittel som også tas fram. Dette kan og gi et bilde av hvordan oppgjøret etter krigen ligger i folks minne, der det gjerne er de samme tema som tas frem. Det er derfor ikke rart at det blir kontroverser når det presenteres narrativ som viser nordmenn som jobbet for fienden; som NRKs «*Frontkjemperne*» eller fortellinger om jødeforfølgelsen i Norge gjennom Marte Michelets *Hva visste hjemmefronten?* Det som derimot nærmest ikke belyses i læreplanen (eller i «folkeminnet») er de som samarbeidet med tyskerne av ikke-politiske årsaker.

Centralbyggsaken presenterer hendelser der norske entreprenører motvillig inngår samarbeid med tyske okkupasjonsmakter, og samtidig tjener grovt på det. Slikt økonomisk samarbeid var betraktelig mer innviklet enn «vanlige» landssvik-saker, pga. at det ikke var like enkelt å avgjøre skyldspørsmålet for de tiltalte. Mange faktorer måtte vurderes. I tillegg presenterer Centralbyggsaken også et tema som er nesten helt ukjent for den gjennomsnittlige nordmann, nemlig om planene som Hitler hadde for Norge. Norge skulle under Tyskland bli en stor eksportør av råvarer som aluminium, så store mengder ressurser var nødvendige å tilføre den norske økonomien. Dette kapittelet er meget aktuelt som fremtidig lærer, da en kan kombinere utrolig mange tema om andre verdenskrig; f.eks. som den tyske krigsøkonomien, det okkuperte Norge, og temaet økonomisk landssvik.

1.2 Forskningsspørsmål og avgrensning av oppgave

Oppgaven vil dreie seg om tre personer som ble tiltalt og dømt for økonomisk landssvik deriblant for etableringen av en virksomhet som kun skulle delta i et byggeprosjekt i et av krigens største industri-programmer. Oppgaven vil handle om rettsaken «Centralbyggsaka» der fire personer; Nils Christensen, Egil Larssen, Ingolf Stiegler og Roar Muring og deres tre

virksomheter A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning, Betongbygg A/S og A/S Jernbeton ble tiltalt for økonomisk landssvik gjennom deres byggeprosjekter under krigen. Den vil fokusere på ett av punktene i rettsaken, nemlig kapittelet om A/S Glomfjordbygg, en virksomhet som ble stiftet av Betongbygg og Jernbeton, for utbyggingen av et kraftverk og et smelteverk i Glomfjord i Nordland. De tiltalte ble frikjent for alle andre punkter i Frostating lagmannsrett, men ikke punktet om Glomfjordbygg. Glomfjordbygg ble etablert som et resultat av at de tiltalte valgte å gå med på en byggekontrakt som var en del av det tyske aluminiumsprogrammet, også kalt Koppenbergprogrammet. Planen skulle sørge for at Norge kunne forsyne Tyskland med aluminium, noe som var kritisk mht. flyproduksjon, som var av avgjørende betydning for å vinne krigen. Oppgaven vil derfor ikke fokusere på de andre punktene de ble tiltalt for, men enkelte av punktene vil tas med såfremt det er relevant for kapittelet om Glomfjordbygg. Oppgaven jobber ut fra det forskningsspørsmål: **Hvorfor ble tre av de tiltalte frikjent i høyesterett for å ha etablert byggevirksomheten Glomfjordbygg i 1941?**

Oppgaven vil også gi et innblikk i de tyske byggeplanene i Norge; retten mente at de tiltalte hadde begått landssvik ved å delta byggingen i det retten mente var krigsviktig industri. Dette vil i tillegg til aluminiumsprogrammet også inkludere litt om utbyggingen av andre prosjekter, som kystbefestninger og flyplasser, unnlattelse av slikt arbeid var, etter de tiltaltes mening, viktigere enn å ta byggekontrakter for aluminiumsindustrien. Med dette vil oppgave omfatte materiale fra de tyske prosjektene i Trondheims-området (som de tiltalte ble «sterkt oppfordret» til å delta i), Byggeprosjektet på Ørland (som de tiltalte var blitt anmodet om å bli med i) og byggeprosjektene på Sørlandet (som to under-virksomheter eid av de tre tiltalte måtte delta i). Dette vil da omhandle en periode fra like før invasjonen av Norge begynte til starten av 1943.

I tillegg vil oppgaven også se på oppgjøret etter krigen; den vil ta for seg hva som var avgjørende i spørsmålet om noen hadde begått økonomisk landssvik under okkupasjonen. Med det vil den greie ut de aktuelle paragrafer og lovtekster som er aktuelle og også hva som var tanken bak disse. Det økonomiske oppgjøret var et av de vanskeligste sakene i forbindelse med krigsoppgjøret etter frigjøringen, og det var mye usikkerhet om hvordan det skulle avgjøres hva som gjorde økonomisk kollaborasjon til et økonomisk landssvik.

1.3 Metode

Oppgaven forsøker å få et innblikk i Glomfjordbygg under den andre verdenskrigen med det mål å kunne studere årsaker til at norske entreprenører samarbeidet med tyskerne under

okkupasjonen og hvordan følgene for det ble etter frigjøringen. Glomfjordbygg ble etablert av to trønderske virksomheter som før det ikke var fast etablert i Glomfjord, men valgte å inngå en kontrakt om å utvide anlegget under okkupasjonen av Norge. Å studere årsaken for hvordan dette skjedde og hvilke følger det fikk, kan være med å skape et bedre inntrykk av oppgjøret med de som ble anklaget for økonomisk landssvik.

Gjennom arbeidet med oppgaven har rettsdokumentene som ble hentet ut fra Riksarkivet i Oslo blitt brukt. Rettsoppgjøret etter den andre verdenskrig var et juridisk oppgjør som Norge aldri hadde sett maken til, og store deler av dette er lagret i Landssvikarkivet fremdeles. Dette betyr at de fleste kildene er kilder som ble brukt under rettsakene. Dette kan være både positivt og negativt. En av de største utfordringene er den store mengde kilder som har vært tilgjengelig i denne rettsaken. Centralbyggsaken hadde flere tiltalte og omfattet flere punkter, der kun noen få av dem var angående Glomfjordbygg. I Riksarkivet dekket Centralbyggsaken flere arkivbokser (mer enn en hyllemeter) med dokumenter. Dette betyr at store deler av kildematerialet var irrelevant, men at det var nødvendig å bla gjennom dette uansett for å sjekke hvor aktuelt det var.

Oppgavens fremgangsmåte har vært å følge rettsdokumentene fra Frostating lagmannsrett og Høyesterett og se på de ulike faktorene som ble presentert der. Gjennom dette blir det dannet et bilde av hva som var avgjørende for at de tiltalte gjorde det de gjorde. Her har flere kilder som er blitt brukt under rettsaken kunne blitt dobbelt-sjekket, for å se på relevansen deres eller om de kan presentere nye synsvinkler. Spesielt aktuelle er de avhør av sentrale personer som ble gjennomført under etterforskningen. Selv om de ikke har vært under ed, kunne de være med å belyse problemer eller spørsmål som ble aktuelle under rettsaken. Derimot må det ikke underdrives at det er rettsdokumentene som har vært de viktigste kildene, da de har kunne styre narrativet og hvordan dommerne tenkte. I og med at det er ren etterpåklokskap, er det jo ikke mulighet å avsi en ny dom, men via ny litteratur er det mulig å se på konteksten mht. det som foregikk under krigen og rettsoppgjøret for å selv å kunne «dømme» dommerne og deres valg. Dette vil dog ikke være mer enn en egen drøfting om skyld-spørsmålet.

1.4 Kilder

I arbeid med oppgaven har dokumentene som ble brukt i rettsakene Centralbyggsaken og etterforskningen av to undervirksomheter i Kristiansand; Kristiansand Betongbygg A/S og A/S Jernbeton Kristiansand blitt brukt. Disse dokumentene ble hentet fra Landssvikarkivet i Oslo. Her har referatet fra rettsakene i Frostating lagmannsrett og Høyesterett vært de mest avgjørende kilder, mens det i tillegg er blitt brukt andre kilder som også ble benyttet under

rettsaken, som f.eks. avhørsnotater, dagbøker og brev. Da hendelsene som ble skildret i disse kildene ble ført med dato, har det også vært mulig, hvis nødvendig å kryssjekke med andre hendelser som kan ha påvirket dem. Fordelen med å bruke disse kildene er at det (i teorien) skal være alt det en trenger for å kunne finne løsningen til et spørsmål. Utfordringen blir da den samme som retten opplevde under rettsaken; nemlig å finne fakta i det en ser etter. Gjennom rettsaken ble det utført talløse mengder med avhør av både de tiltalte, ansatte og andre personer politiet trodde kunne være relevante. Dette presenterer flere historier som ikke nødvendigvis passer sammen. Utfordringen da er å kunne se hva som enten er løgn fra de tiltaltes side, eller ignoranse eller missfornøydhet blant de ansatte. Hendelsene til mange av de avgjørende momenter skjedde tidlig under krigen, da de tiltalte arbeidet med prosjekter i Trondheimsområdet, noe som kunne bety at hukommelsen ikke trengte å være helt riktig hvis de skulle avhøres opptil 7-8 år etter det. I og med at oppgaven studerer et juridisk spørsmål er det også nødvendig å undersøke rettsdokumentene for nettopp det en ser etter. Problemet her er da at man må være obs på at man er sikre på at kildene faktisk er relevante med det som faktisk skjedde. Et problem som har vært veldig synlig i denne oppgaven har vært rettens fokus på de tiltaltes handlinger da de samarbeidet under Felleskontoret og Centralbygg, så en stor del av kildene i arkivet er angående tiltalepunktene som disse to virksomhetene var en del av. Derfor har det vært utfordrende å bla i flere esker med avhør, rapporter og kvitteringer som viser seg ikke har noe med Glomfjordbygg å gjøre.

Til det er det også brukt litteratur som kan være med å skape kontekster for å forstå både hvordan de tiltalte kom fram til sine handlinger, og hvordan retten kom fram til sin avgjørelse. Her har flere ulike forfattere og bøker vært aktuelle i arbeidet med oppgaven. Fordelen her er at det er et nærmest uendelig valg av litteratur som kan brukes. Dette har vært alt fra eldre bøker, artikler publisert i journaler og andre oppgaver. Den andre verdenskrigen har blitt grundig forsket på av både norske og internasjonale forskere. Gjennom dette har det vært mulig å finne tekster vedrørende norsk historie som går dypt inn i materiale der dette trengs. Et godt eksempel på dette er det juridiske oppgjøret etter krigen. Samtidig er det også internasjonale verk som bringer nasjoner sammen i deknningen av konsepter eller hendelser som skjedde på tvers av grensene, og som ellers ikke kunne blitt dekket ordentlig ved bare å se på ett land. I denne oppgaven er det spesielt det tyske aluminiumsprogrammet som har vært et forskningsprosjekt som er aktuelt i /for flere land.

1.5 Kunnskapsstatus

1.5.1 Landssvikoppgjøret

Landssvikoppgjøret er kapittel i norsk historie som er dekket både vidt og bredt. Om det er lokale historikere som vil foreta undersøkelser vedrørende sitt hjemsted eller en dypere undersøkelse av NS, så er det mulighet for at noen har gjort det. I denne oppgaven har den viktigste boken vært *Det vanskelige oppgjøret* av Johannes Andenæs fra 1979. Andenæs var en viktig person i rettsoppgjøret etter krigen og tilhørte den såkalte Silkefronten; de som ønsket en mildere straff for landssvikene. Boken er ekstremt relevant, ikke bare for denne oppgaven, men også for andre som arbeider med landssvik-oppgjøret pga. at det er nyttig informasjon om både hva som kunne defineres som straffbart og hvordan konteksten for oppgjøret var juridisk sett. En annen nyttig bok er *Krigsprofitørene og Rettsoppgjøret* av Dag Ellingsen fra 1993. Den presenterer rettsoppgjøret til krigsprofitørene ved en gjennomgang av det juridiske siden og hvordan en kan vurdere hva som var straffbart eller ikke. I tillegg lager han et narrativ ved å fokusere på en bestemt gruppe krigsprofitører og hvordan oppgjøret deres gikk etter krigen. Dette var krigsprofitører av varierende skala, fra små brakkebaroner til større entreprenører. Hvis en skal arbeide med landssvikoppgjøret, er det mulighet å kunne ta med Oliver Langelands *Dømmer ikke* fra 1948. Dette vil være en av de eldste kildene, men den var også svært kontroversiell da den kom ut. Oliver Langeland hadde vært kaptein i hæren og hadde ledet deler av Milorg i Oslo fra 1942 til 1944¹. Han hadde da krigen begynt vært en av de ordinære tjenestepliktige i offiserskorpset (i motsetning til personer som meldte seg frivillig). Boken hans var ble problematisk da den ble publisert pga. at han gikk til angrep på nesten samtlige statlige instanser og anklaget flere for å ha begått landssvik². Boken er ikke brukt i denne oppgaven, men den kan være aktuell hvis det i fremtiden skal forskes på hvordan oppfatningen av oppgjøret etter okkupasjonen var, pga. at Langeland tydelig var en del av «Isfronten».

1.5.2 Kollaborasjon

Mange av de forannevnte bøkene dekker kollaborasjonsbegrepet også, men da som et underkapittel av å se på landssvikoppgjøret. En bok som dekker de meste av de aktuelle temaene vedrørende nordmenns kollaborasjon med tyskerne, er boken «*Hitlers norske hjelpere*» av Nina Drolsum Kroglund. Den dekker hendelsesforløpet fra invasjonen i Norge i

¹ Lars Borgersrud, Militære veivalg. 1999 1940-45 :150

² Johannes Andenæs, Det vanskelige oppgjøret. 1979: 253

1940 og gir et innblikk i hvordan hendelsesforløpet i den første perioden var, og med det også besvarer noen av spørsmålene hvorfor noen valgte å samarbeide med tyskerne. Den dekker flere områder, så den går ikke i så tett detalj utover det generelle pluss litt ekstra. Slik sett er den fin til å bruke for å skape ett overblikk og finne fotfeste for videre forskning. *Norske krigsprofitører* av Annette Storeide gir ett dypdykk i krigsprofitørene i Norge og hvordan store industri virksomheter ble påvirket av okkupasjonen. Den fokuserer på de største virksomhetene, som f.eks. Norsk Hydro, men går også i detalj om de ulike planene de skulle bli en del av. Boken presenteres kronologisk slik at den følger både perioden før krigen og under okkupasjonen. Kollaborasjon er det også skrevet om i mange andre fordypningsoppgaver. Denne oppgaven har vært spesielt nær Inger Fagerbergs *Flyplassarbeidet i Trøndelag under andre verdenskrig*. Den utforsker de samme tiltalte, men ser da kun på deres arbeid i Trøndelag med fokus på hvorfor de utførte tyskerarbeid og hvordan det utviklet seg. Oppgaven har vært veldig nyttig da den har gitt et bilde av hvordan det var i perioden før de tiltalte valgte å etablere en ny virksomhet som skulle ta en byggekontrakt langt borte fra der de tidligere hadde arbeidet. En annen nyttig oppgave er Espen Waagner Birkelands *Kollaborasjon og Motstand*, som handler om Haugvik Smelteverk under krigen. Oppgaven går i detalj om perioden under okkupasjonen og driften til anlegget fremover. Den plasserer smelteverket som en del av aluminiumsprogrammet i Norge og ser på flere forskjellige detaljer, som produksjonsnivå, ledelsens motiver og innblandingen til tyskerne. I denne oppgaven har den vært nyttig for å kunne finne relevante datoer og hendelser som påvirket smelteverket og som også kunne ha påvirket Glomfjordbygg. I tillegg er også Harald Hemstads oppgave, *Flyplassbygging i Trondheim våren og sommeren 1940* aktuell da den omhandler de tre entreprenørvirksomhetenes arbeid på Værnes. Derimot er oppgaven en komparativ studie mot noen andre virksomheter i Bergen og Oslo, samtidig som at den begrenser seg til perioden 9. april til 10 juli 1940³. Hans er derfor ikke så aktuell for denne oppgaven da denne, it tillegg til å spille på data fra dette tidsrommet, også har med fra tiden etterpå. I tillegg har den heller ikke noe om rettsoppjøret, noe som er primærfokuset for denne oppgaven.

1.5.3 Aluminiumsprosjektet

Da oppgaven handler om verdien av aluminiumsproduksjon for den tyske krigsindustrien, har det også blitt nødvendig å ta med dette temaet for å se på hvor stor rolle aluminiumsindustrien

³ Harald Hemstad, *Flyplassbygging i Trondheim våren og sommeren 1940*. En komparativ studie om nordmenns samarbeid med tyskerne (Masteroppgave) Trondheim 2020: 7

i Norge skulle ha. Alan Milward har skrevet mye om den tyske krigsøkonomien samt om økonomi og andre verdenskrig generelt, og i denne oppgaven har boken *The Fascist Economy in Norway* blitt hyppig brukt. Den gir en detaljert framstilling av planen for Norge innad i den nye tyske verdensordenen med planer om både hvordan norske råvarer skulle brukes og hvordan aluminiumsindustrien skulle fungere. Den er veldig verdifull da den var et av de første verkene som benyttet seg av kildemateriell fra Finansdepartementet i Reichskommissariatet i Norge og slik åpnet opp for å studere de ambisiøse planene som tyskerne hadde for Norge. Boken er veldig nyttig for å finne ut hvordan aluminiumsprogrammet utviklet seg og hvordan dette foregikk i Norge.

Aluminiumsprogrammet under krigen inngår også i et kapittel om selve aluminiumsindustrien i Norge gjennom tidene. *Globalisering gjennom et århundre*, av Karlsen, Frøland og Henden er da nyttig pga. at boken illustrerer utviklingen av aluminiumen og hvordan utenlandske interesser hadde innflytelse på hvordan den norske aluminiumsindustrien utviklet seg. Den gir viktig innblikk i hvor stor innflytelse utenlandske interesser har hatt i Norge, og hvordan dette ble påvirket da Norge ble okkupert og all utenlandsk kapital ble erstattet av tysk. Frøland har også skrevet andre artikler og verk ang aluminiumsprogrammet i Norge.

1.5.4 Byggeaktivitet i Norge

Under den tyske okkupasjonen skulle det foregå en voldsom byggevirksomhet i Norge. De tiltalte var med på to områder, nemlig utbyggingen av flyplasser og senere utbygging av industri. Den ble ledet av ulike ledere på forskjellig tidspunkt; om det var det tyske militæret eller Organisasjon Todt, den statlige paramilitære byggevirksomheten. Da mesteparten av de konkrete byggeprosjektene inngår i mer lokal historie, er det også der de er å finne hvis en f. eks ser etter litteratur om flyplassbyggingen i Norge. Derimot har det vært mer nyttig å ha informasjon om Organisasjon Todt (OT), pga. at de overtar mesteparten av byggeprosjektene som skal foregå i Norge. Torgeir Sævaraas har i artikkelen *OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen* illustrert hvordan Festung Norwegen ble iverksatt og planene bak det. Den fokuserer på det militærstrategiske og da også på hvordan forholdet var mellom OT, Wehrmacht og det sivile Norge. Frøland har også en aktuell artikkel om *Organisasjon Todt som byggherre i Norge*, der han ser på OT i Norge med fokus på perioden etter 1942, da det foregår en stor omorganisering som skal nå overdrevent ambisiøse planer for Norge. Da 1942 er midt i perioden for oppgave-fokuset, er artikkelen ikke så aktuell for begynnelsen, men den skildrer godt de endringer som kan være med å påvirke driften av Glomfjord senere i krigen, samt gi nødvendige forklaringer på spørsmål om ressursbruk eller tvangsarbeidere.

1.6 Gjennomgang av oppbygging

Oppgaven vil begynne med en teoretisk gjennomgang av konseptene økonomisk kollaborasjon og økonomisk landssvik. Her vil sentrale punkt som var avgjørende for hvorfor enkelte valgte å inngå samarbeid med tyskerne gås gjennom. I det vil også eksempler som kan være nyttige å få kjennskap til, bli nevnt. I tillegg vil mye av bakgrunnen for tankegangen bak vurderingen av økonomisk landssvik bli gått gjennom, fordi det da enklere gir en forståelse om hva som kunne defineres som økonomisk landssvik, eller hva som kunne unnskyldes.

I tredje kapittel vil de ulike byggeprosjektene gås gjennom. Først vil det være en gjennomgang av de tyske planene for Norge, både i byggingen av det som skulle bli Festung Norwegen, men også aluminiumsprogrammet og planene bak det. Deretter vil den se på de ulike virksomhetene som var involvert i rettsaken, og hvordan den første perioden i okkupasjonen foregikk. Her vil den se på hendelsesforløpet for hvordan tyskerne først fikk kontakt med de tiltalte og hva slags arbeid de skulle utføre. Her vil det også bli mulig å kunne se etter potensielle motiver hos de tiltalte, eller om det viste seg at det var tyskerne som brukte makt. Den vil da basere seg på Trondheimsområdet, noen andre norske byer blir nevnt tidligere, men det blir da kun for kontekst. Kapittelet følger deretter utviklingen av virksomheten Glomfjordbygg, om hvordan perioden rundt kontraktsigneringen foregikk, og om det var noen avgjørende elementer som er synlige der og om hvordan prosessen rundt signeringen foregikk. Glomfjordbygg under krigen vil bli dekket med noen eksempler som illustrer ulike faktorer i prosjekter, både for å illustrere om de tiltalte viste iver etter å fremskynde arbeidet, eller for å illustrere tyskernes ståsted. Kanselleringen av byggeprosjektet i Glomfjord vil være det avsluttende punktet i det kapittelet.

Fjerde kapittel vil omhandle Kristiansandsvirksomhetene som de tiltalte også ble tiltalt for. Kristiansandsvirksomhetene var to andre byggevirksomheter som også ble tvunget av tyskerne å delta på byggeprosjekter rundt om i Kristiansand noe som senere utvikler seg til å vare hele krigen. Disse virksomhetene brukes som eksempel for å illustrere en annen virksomhet som tidlig tok arbeid for tyskerne under krigen, men som ble frikjent etterpå. Dette kapittelet vil også ta for seg de daglige lederne i Kristiansand. De to ble også tiltalt for landssvik, noe som betyr at kildemateriale fra etterforskningen kan bli brukt her. Her er det deres synspunkt det vil bli fokusert på, da de andre tiltalte i Trondheim ikke gjorde spesielt mye med Kristiansandsvirksomhetene under krigen. Etter det vil rettsaken om de to virksomhetene bli sett på. For disse punktene ble de tiltalte frikjent, så det kan være nyttig å se på de ulike faktorene som har vært avgjørende her. Som eksempler å merke seg kan være

virksomhetenes omsetning og hvordan virksomhetene ble behandlet under krigen. Etter at hver virksomhet er gjennomgått, vil det være en liten oppsummering om deres situasjon og om det kunne gjenspeiles i det som skjedde eller kunne skjedd med de tiltalte i Trondheim

Det femte kapittelet vil handle om rettsakene de tiltalte var igjennom. Da mesteparten av skyldspørsmålet ble drøftet og vurdert i Frostating lagmannsrett vil det også naturlig ha størst fokus. Gjennom å følge saken kan det finnes en mulig årsak for hvorfor de tiltalte ble erklært skyldig, men også hvorfor de potensielt skulle bli frifunnet. Spesielt aktuell er dissensen i Frostating lagmannsrett, da en av dommerne kommer med mye av de samme argumentene som Høyesterett bruker. I tillegg vil også kommentaren fra flertallet i Lagmannsretten bli inkludert, da den illustrer inntrykket rettsapparatet satt igjen med (5 år etter krigen), om omfanget av aluminiumsprogrammet i Norge, og om hvor viktig dette var. Retten erkjenner at det fantes utfordringer, men retten lar dette veie mindre enn hva aluminiumen kunne bringe. Deretter vil Høyesterettsdommen bearbeides. I dette vil de momenter som retten mente var mest kritiske bli nevnt og hva retten mener vil veie mer for å bedømme skyldspørsmålet til de tiltalte. Det siste underkapittelet vil omhandle en liten drøftingsdel der de ulike faktorene vil bli veid opp mot hverandre og sett på i kontekst, og hvordan det eventuelt passet sammen med inntrykket til Frostating lagmannsrett og Høyesterett.

Til slutt vil det være en konklusjon som forsøker å samle sammen alle kapitlene og lage en konklusjon for hvorfor de tiltalte ble frikjent. Den vil da ta med de ulike argumentene til Høyesterett og hvordan dette evt. gikk imot det Frostating lagmannsrett hadde sagt. Til slutt vil det være en liten gjennomgang av potensielle områder som har dukket opp i arbeidet med oppgaven som kan være av interesse for fremtidig forskning.

Kap. 2 Anvendt teori: Økonomisk kollaborasjon og økonomisk landssvik

I dette kapittelet vil temaene økonomisk kollaborasjon og økonomiske landssvik bli drøftet. Her gjøres det skille mellom de benevnelsene, da man vanligvis lar de inngå i hverandre. Først vil begrepet kollaborasjon bli utdypet ved å se på hva slags «typer» kollaborasjon en kunne skille mellom og om disse var straffbare i seg selv. Deretter vil den ta opp konteksten til hvorfor det var så mange som valgte å samarbeide økonomisk med tyskerne under okkupasjonen, den tyske innstillingen til økonomisk kollaborasjon og deretter bruken av tvang. Økonomisk landssvik vil bli drøftet ut fra hvordan dette ble definert i etterkrigstiden og hvordan debatten om hva som akkurat var straffbart ble avgjort. Her vil de sentrale tankene som påvirket skyldspørsmålet om økonomisk kollaborasjon bli dekket og deretter ses det på hvilke krav de «lærde» mente måtte være oppfylt for at økonomisk kollaborasjon skulle kunne straffes som landssvik

2.1 Økonomisk kollaborasjon

Som en del av den tyske okkupasjonen av Norge, var det en del nordmenn som skulle inngå samarbeid med tyskerne. Dette kunne være av forskjellige årsaker; som f.eks. politiske, økonomiske eller sosiale, og det kunne være frivillig eller ufrivillig. Nina Kroglund deler samarbeidet inn i fire typer: Den første er det administrative samarbeidet som handlet om samarbeid mellom tyskerne og kommunal eller statlig sektor i Norge for å holde administrasjonen gående i de okkuperte områdene⁴. Dette var ikke straffbart i seg selv, og ingen ble tiltalt eller straffet for det etter krigen. Den andre var det politiske samarbeidet. I dette vil det være det politiske apparatet som forsøkte å etterkomme krav og samhandle med okkupasjonsmakten slik at vanskelige situasjoner kunne unngås⁵. Hennes eksempel er riksrådsforhandlingene i 1940. Jeg vil imidlertid fremheve den mer relevante Sentralkomiteen for Trondheim. Den ble utnevnt av ordfører Skjånes og fylkesmann Klingenberg med «.. *oppdrag å organisere næringslivet i fylket og byen under de nuværende vanskelige forhold.*»⁶. Den tredje typen Kroglund foreslo, var samarbeid på et ideologisk nivå. Dette var samarbeid som ble gjort gjennom NS for å fremme deres eller Nazistenes program, og som i ettertid, i

⁴ Nina Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45* 2017: 14

⁵ Ibid.

⁶ Vidar Eng, Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940?, *Historisk tidsskrift* 2010, 3 (89): 428

motsetning til politisk samarbeid, ikke ble sett på som absolutt nødvendig⁷. Den fjerde typen var den økonomiske kollaborasjonen. Dette var samarbeid der norsk næringsliv inngikk tyske kontrakter eller nordmenn som ble ansatt på tyske anleggsplasser eller av andre tyske arbeidsgivere⁸. Blant de ulike formene for kollaborasjon, var økonomisk kollaborasjon den vanskeligste delen å avgjøre om var ulovlig eller ikke i oppgjøret etter krigen⁹. Mange nordmenn skulle arbeide på tyske byggeprosjekter og både små og store entreprenørvirksomheter var involvert i slike prosjekter.

I løpet av de første dagene rett etter invasjonen var det mye uro i Norge og flere flyktet fra arbeidet sitt¹⁰. Uroen skulle fortsette den kommende uken da mangelen på arbeidskraft ble mer synlig pga. at folk enten hadde flyktet eller deltok i forsvaret av Norge. Følgene ble at produksjonen nesten stanset opp og at kredittsystemet risikerte å bryte sammen¹¹. Det viste seg derimot at det var behov for norske varer og tjenester for de tyske invasjonsstyrkene og for Tyskland selv. Tyskland ønsket også at det norske økonomien skulle holdes stabil. Dette, sammen med uklar og manglende kommunikasjon / informasjon fra restene av norske myndigheter, som i hovedsak ønsket å «holde hjulene i gang» skapte gode muligheter for virksomheter som kunne ta arbeid for tyskerne¹². Andenæs nevner at i motsetning til den politiske motstanden, var det relativt liten økonomisk motstand¹³. På en måte kan en forstå dette; Norge var avhengig av import av varer som kull og korn, og da Tyskland var den eneste eksportøren av dette, var det dermed lite å velge mellom. Da gikk også varer som trevarer, metaller og fisk til det tyske markedet.

Dette kan sees i sammenheng med den ellers «positive» innstillingen tyskerne skulle ha overfor nordmennene. Den 19. april hadde Hitler utstedt en Führerbefehl der Norge skulle ansees som et fiendeland når det gjaldt den økonomiske utnyttelsen av landet¹⁴. Dette skulle være i motsetning til hvordan de skulle behandle Danmark; der skulle de forsøke å «overbevise» virksomhetene til å inngå kontrakter med tyskerne frivillig. I en orientering om invasjonen av Norge sier Eng derimot at Von Falkenhorst understreket at det var kritisk viktig «å vinne gunst hos den ellers engelskvennlige norske befolkningen»¹⁵. Derfor skulle de ikke

⁷ Kroglund 2017: 15

⁸ Ibid.: 15

⁹ Andenæs 1979: 134

¹⁰ Kroglund 2017: 70

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.: 71

¹³ Ibid.

¹⁴ Andenæs 1979: 49

¹⁵ Eng 2010: 441

uten videre rekvirere utstyr eller gjøre beslag på tjenester uten at det ble ytet godtgjørelse for det. Hvis det ikke var godt nok med høflighet eller overtalelser, skulle det gradvis utøves press og til slutt tvang hvis det ble nødvendig¹⁶. Dermed ble flere arbeidere og entreprenører lokket til å arbeide på tyske prosjekter med lønninger som kunne være høyere enn tidligere. Tyskerne hadde ikke noe problem med å betale dem ekstra da de hadde kontroll over Norges bank og kunne trykke penger hvis de trengte det¹⁷. Sæveraas snakker om en form for indirekte tvang som tyskerne praktiserte overfor norske selskap. I dette mener han at hvis de norske selskapene ikke var villige til å inngå avtaler med tyske oppdragsgivere, ble de truet med beslaglegging. Så derfor ønsket de å innarbeide i kontraktene sine at de arbeidet under tvang¹⁸. I tillegg hevdet han at det for eksisterende bedrifter hele tiden var snakk om frivillighet under en strukturell tvang; at de hele tiden arbeidet «frivillig», men at de samtidig var under trussel fra okkupasjonsmakten og dens vilje¹⁹. I dette refererer Sæveraas til uttalelser fra en OT-byggeleder; OT-Hauptführer Otto Hauk, som sa at spørsmålet var ikke om de norske entreprenørene handlet under tvang, men om okkupasjonsmakten så seg nødt til å bruke tvangsmidler for å få dem til å utføre byggeoppdrag²⁰. Trusler ble med andre ord ikke nødvendigvis gitt, men de var heletiden i bakhodet til entreprenørene som tok på seg arbeidet.

2.2 Økonomisk Landssvik

I alle sakene som nå er blitt dekket, har temaet vært økonomisk kollaborasjon. I denne delen vil det bli drøftet om *hva* som kunne defineres som økonomisk kollaborasjon og *hvordan* det kunne identifiseres. Gjennom dette vil tema som kontekst for rettsoppjøret tas opp for å danne et bilde over hvordan prosessen ble lagt opp mot diskusjonen om hva som var ulovlig eller ikke.

Ifølge Ellingsen var antallet som var tiltalt for økonomisk landssvik en relativ liten andel av det totale antallet av de som var tiltalt. Av de 92 000 som var tiltalt for landssvik, var det ca. 16 000 som ble tiltalt for økonomisk landssvik²¹. Derimot var det en enda mindre andel herav som ble kjent skyldige. Av de 16 000 tiltalte var det ca. 20% som måtte sone en dom kontra summen av dømte totalt som var på ca. 50%²². Det antas at det kan vært forskjellige årsaker for at et mindre antall ble dømt. Ellingsen trekker fram medlemskap i NS og unøyaktigheten i

¹⁶ Eng 2010: 441

¹⁷ Andenæs 1979: 50

¹⁸ Sæveraas OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen, Historisk tidsskrift 2018, 3 (97): 202

¹⁹ Sæveraas 2018: 203

²⁰ Ibid.

²¹ Dag Ellingsen, Krigsprofitørene og rettsoppjøret. 1993: 125

²² Ibid.

siktelse for økonomisk landssvik. For personer tiltalt av ideologiske årsaker, var NS-medlemskap årsak nok, mens det var vanskeligere å definere hva som faktisk var økonomisk landssvik, noe som gjorde at mange ble tiltalt på utilstrekkelige grunnlag. Andenæs forteller at den vanskeligste delen av rettsoppgjøret var den som gjaldt det økonomiske samarbeidet med tyskerne²³. Lovparagrafen som ble brukt, handlet om den rettsstridige bistand til fienden; Straffeloven § 86²⁴. I tillegg var det Landssvikanordningen § 2-3; som fastsatte at de som hadde utført eller deltatt i ervervsmessig virksomhet for fienden kunne straffes²⁵. Problemet som Andenæs peker, på var grensen mellom det som var akseptabelt økonomisk samarbeid, mot det som var utilbørlig og dermed rettstridig profitørvirksomhet²⁶. §2 -3 i Landssvikanordningen utdyper utilbørlighet ved: «*Som utilbørlig bør forholdet i alminnelighet anses bl. a. dersom den ervervsdrivende selv har innledet forbindelsen med fienden eller arbeidet i nær forståelse med ham eller har søkt å påskynde eller utvide virksomheten uten å være tvunget til det eller har søkt fiendtlig hjelp for å hindre eller vanskeliggjøre kontroll eller rettsforfølgning eller har skaffet seg eller andre utilbørlig pris eller fortjeneste eller andre utilbørlige fordeler*»²⁷. Andenæs mener at problemet, som også innstillingen til Landssvikanordningen nevner, nemlig er mengden av de som kunne tiltales for ervervsmessig virksomhet med fienden. Han refererer til innstillingen som sier: «... *Og selv om en unntar den som har gjort dette under tvang blir det et overveldende antall personer tilbake som har arbeidet frivillig eller endog søkt det*»²⁸.

2.2.1 Spørsmålet om utilbørlighet

I tillegg kunne også spørsmålet om utilbørlighet bli vanskelig å fastslå konkret. Ifølge Andenæs var det mulig å se om handlingen var utilbørlig, til tross for om virksomheten for okkupasjonsmakten var utilbørlig i seg selv²⁹. Gjennom behandlingen av Landssvikloven valgte justiskomiteen å stryke hele oppregningen, så det en satt igjen med skulle dreie seg om å avgjøre om virksomheten kunne ansees som utilbørlig kun gjennom en helhetsvurdering. Andenæs siterer den daværende riksadvokat Sven Arntzen som i 1946 holdt foredrag for Den Norske Dommerforening om de økonomiske landssviksaker. I tillegg til å nevne at det fremdeles, 16 måneder etter frigjøringen, var usikkerhet rundt hvilken vurdering Høyesterett ville legge til grunn for straffeutmålingen i rene profitørsaker, mente han at det kunne ha vært

²³ Andenæs 1979: 134

²⁴ Straffeloven (1902): §86

²⁵ Landssvikanordningen 1945: 51

²⁶ Andenæs 1979: 134

²⁷ Landssvikanordningen 1945: 51

²⁸ Andenæs 1979: 134

²⁹ Ibid.: 136

likeså bra at det hadde tatt så lang tid før sakene om økonomisk landssvik hadde nådd domstolene³⁰. I perioden etter frigjøringen hadde det blitt gjort undersøkelser innen de ulike bransjene for å få et overblikk over forholdene som eksisterte under krigen, da spesielt de offentlige myndigheters stilling³¹. Dersom rettsakene hadde gått uten at det hadde vært klarhet om hvordan situasjonen var i 1940, mener Andenæs at det kunne gått galt. Spesielt sa Arntzen at: *«Utilbørighetskarakteristikken vil jo være avhengig av oppfatningen hos de lokale norske myndigheter, innen de faglige organisasjoner og næringsorganisasjonene og hos de gode krefter blant næringslivets folk på den tid da handlingene ble begått. Vi har ikke rett til å legge til grunn vår egen oppfatning nå, etter en vunnet krig, av hvordan folk burde ha forholdt seg. Vi må søke å sette oss inn i forholdene og tankegangen hos folk den gang, i april 1940 og utover okkupasjonsårene»*³². De momenter som Andenæs mente var ytterpunktene som Høyesterett var enige om, var at de som ikke hadde handlet frivillig, men bare hadde oppfylt rekvisisjonskrav, ikke skulle straffes³³. Ellingsen presenterer fire momenter som var viktige for å kunne bedømme skyldspørsmålet i sakene³⁴: Det første var spørsmålet om hvor viktig arbeidet var for krigen. En flyplass eller festningsanlegg var viktigere enn sivile arbeidsprosjekt som kraftverk eller veier. Det andre var om arbeidet var utført på frivillig basis, eller om det f.eks. var brukt tvang. Det tredje handlet om den aktuelle virksomheten var en etablert virksomhet. Om det var en virksomhet som hadde tatt på seg arbeidet for å kunne sikre at arbeiderne hadde arbeid, kunne det enklere bli unnskyldt denne handlingen enn om det var en virksomhet som var etablert kun for å utnytte de økonomiske mulighetene som krigen kunne medføre. Det fjerde var spørsmålet om hvor tidlig i krigen handlingen hadde funnet sted. Ellingsen nevner her at det ville være mer utilbørilig å ta arbeid i midten eller mot slutten av krigen, da den generelle motstandsviljen i det norske befolkningen ville vært betydelig høyere enn ved begynnelsen av krigen³⁵. Ellingsen deler krigen inn i tre perioder: Den første var fra invasjonsdatoen 9. april 1940 og ut september samme år³⁶. Det ble lagt mindre vekt på at det fremdeles foregikk kamper i Norge på den tiden og mer fokusert på den allmenne forvirringen som rådet samt statens ønske om «å holde hjulene i gang» Den andre perioden er fra september 1940 til midten av 1942. Ellingsen mener at denne perioden ble ansett som en forlengelse av den forrige perioden, og at dette tidsrommet ble brukt til å

³⁰ Andenæs 1979: 136

³¹ Ibid.: 136

³² Ibid.: 137

³³ Ibid.

³⁴ Ellingsen 1993: 127

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.: 205

avvikle gamle kontrakter. Samtidig hadde det ikke etablert seg «ordentlige» motstandsstyrke i landet³⁷. Den tredje perioden er fra 1942 til slutten av krigen. Her ble tyskerarbeid vurdert mer klanderverdig; det hadde utviklet seg en sterk motstandsvilje i befolkningen, samt at det gradvis skulle se ut til at tyskerne ville tape krigen. Andenæs nevner at det ville være naturlig å straffe de som inngikk samarbeid med tyskerne i begynnelsen av krigen, da det på den tid pågikk kamper på norsk jord³⁸. Derimot kom det fram at det ville være urimelig å straffe dem pga. at det hersket en betydelig uro i landet på den tiden, samt at flere av de lokale myndighetene hadde gitt klare beskjeder til entreprenører at de skulle samarbeide hvis de ble truet til det av tyskerne. Dog legger han også i tillegg til at enkelte som hadde blitt «ansatt» av tyskerne ofte ikke kunne unndra seg arbeid hvis de skulle bli bedt om det senere, noe som ville bety at de arbeidet både i en periode som var «unnskyldelig» og en periode som kunne defineres som klanderverdig³⁹. Mye av dette framkom også i to innstillinger fra Undersøkelseskommissjonen og Erstatningsdirektoratet i 1946 der det ble bekreftet at holdningen til myndighetene hadde vært en sterk årsak til at samarbeidet med fienden ble så omfattende som det ble⁴⁰.

2.2.2 Forvirringen i 1940

En av årsakene til at flere ble frikjent, var at handlingen var begått under invasjonen eller i perioden rett etter. Mye av samfunnet ble bokstavelig talt snudd på hodet de første dagene etter invasjonen, Ikke bare var den 9. april en dag med mye forvirring, slik var også det den 10⁴¹. Det fortelles at folk flest ikke hadde var klar over hva som egentlig skjedde den 9., så panikken brøt for fullt ut den 10. Dette kan også leses i statistikken da produksjonsindeksen og arbeidsledigheten respektivt steg og sank med 40% bare i april 1940⁴². I tillegg skulle også de statlige organene støtte opp om samarbeidet, spesielt i september 1940 da Administrasjonsrådet ble stiftet med håp om «å holde hjulene i gang»⁴³. I oktober 1940 ble *Deutsche Handelskammer in Norwegen* stiftet med det mål å holde samarbeidet gående, noe som ble støttet av næringslivet⁴⁴. Ingen skulle bli straffet for det. Domstolene skulle senere

³⁷ Ellingsen 1993: 205

³⁸ Andenæs 1979: 137

³⁹ Ibid.: 138

⁴⁰ Kroglund 2017: 120

⁴¹ Ellingsen 1993: 17

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.: 19

⁴⁴ Eriksen & Halvorsen, Norge i Krig - Fremmedåk og frihetskamp 1940 - 1945 Bind 8 Frigjøring. 1995: 243

kalle perioden for «forvirringen i 1940» og frikjenne mange for handlinger begått i den perioden bare på grunn av de ellers kaotiske tilstander som rådet da⁴⁵.

⁴⁵ Eriksen & Halvorsen 1995: 243

Kap. 3. Glomfjordbygg og Betonbygg Kristiansand / Kristiansand Jernbeton

3.1 Tyske bygge ambisjoner

3.1.1 Tyske militære byggeplaner før 1942

Under den tyske invasjonen av Norge ble det satt i gang byggeprosjekter bare noen få dager etter invasjonen 9. april 1940. Sæveraas sier at det var allerede i planene for operasjon Weserübung å bygge ut forsvaret, og at det var flyplassene det ble lagt mest vekt på det første okkupasjonsåret⁴⁶. Et av de første oppdragene skulle være å bygge ut flyplassen på Fornebu; utbyggingen hadde stoppet opp den 9. april, men tyskerne skulle gjenoppta prosjektet den 13⁴⁷. Da hadde Oslos daværende finansrådmann; Paul Hartmann, blitt bedt av en tysk flyadjudant om å gjenoppta arbeidet på Fornebu. Hvis han ikke var samarbeidsvillig, ville det gjennomføres «ved de mest drastiske midler»⁴⁸. Hartmann endte opp til slutt med å gå til det nyopprettede Administrasjonsrådet for råd. I mellomtiden hadde tyskerne selv samlet sammen entreprenører slik at de kunne gi inn anbud på byggeoppdragene. Der var det også et spørsmål om at entreprenørene ikke ønsket at det skulle se ut som at de hadde tatt arbeidet frivillig. Det endelige resultatet ble en enighet om at både Oslo kommune og entreprenørene skulle ta del i byggeprosjektene, men at det skulle fremgå av kontraktene at de hadde handlet under tvang⁴⁹.

Lignende historier skulle gjenta seg over hele det okkuperte Norge i den første halvparten av 1940. Både i storbyer som Trondheim, Stavanger, Kristiansand og Bergen skal det ha kommet tyskere enten fra Wehrmacht eller Luftwaffe som skulle ha flyplasser og havner utbedret eller bygget ut⁵⁰. Et eksempel som kan være nyttig å nevne her er Høyher-Ellefsen og flyplassen på Sola. De hadde inngått en avtale med tyskerne om bygging av ny flyplass på Forus, en avtale som skulle utvide seg til å dekke arbeid på Sola også⁵¹. I perioden mellom mai og april 1940 skal det være opptil 500 arbeidere, pluss krigsfanger; som var i gang i arbeid for virksomheten. August Gundersen, Høyher-Ellefsens administrerende direktør, får først i mai 1940 kunnskap om størrelsen av kontrakten vedrørende arbeidet i Stavanger og samtidig det juridiske innholdet. Ifølge kontrakten kommer det aldri frem at tyskerne har brukt tvang for at de skal ta arbeidet. Han får ferdigstilt en ny kontrakt der det er tydelig skrevet at det er brukt tvang for å få kontraktene gjennomført. Disse blir da godtatt av Administrasjonsrådet før det

⁴⁶ Sæveraas 2018: 192

⁴⁷ Kroglund 2017: 71

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.: 72

⁵⁰ Ibid.: se sidene 73, 74 og 77

⁵¹ Ellingsen 1993: 37

endelig ble forelagt for tyskerne, samtidig som at det blir fast standard å inkludere denne klausulen i fremtidige kontrakter⁵². Jeg vil returnere til Trondheimsområdet, men kan avslutningsvis si at flyplassene der (i Trondheimsområdet) skulle fortsette å brukes under invasjonen av Norge, og at fly som tok av fra Værnes angrep allierte soldater i både Nord-Trøndelag, Nord-Norge og under slaget om Narvik⁵³.

Det var først i begynnelsen av 1941 at det skulle iverksettes spesielt store byggeprosjekter i Norge⁵⁴. Etter Svolvær-raidet den 4. mars skal Hitler ha gitt beskjed om å styrke kystforsvaret betraktelig, da han mente at Norge var det største målet for Storbritannia når felttoget mot Sovjetunionen begynte. Churchill la også forholdsvis stor vekt på Norge under krigen, men det ville aldri utvikle seg til noe konkret som f.eks. en fysisk invasjonsplan. Sæveraas mener at Hitler, som ikke ble holdt igjen av generalene sine, mye enklere kunne sette ut i livet en plan for å beskytte Norge. Denne «besettelsen» skulle utvikle seg til planen «*Westwall*», eller «*Festung Norwegen*»⁵⁵. De nyanskaffende kystbatteriene fra 4. mars måtte styrkes og en plan om utbygging ble annonsert av Hitler den 14. desember⁵⁶. Organisasjon Todt (OT), som ble omorganisert etter navnegiveren Fritz Todts død den 8. februar 1942 havnet under ledelse av Albert Speer, som senere skulle omorganisere hele systemet for festningsbygging langs Atlanterhavs-kysten. Norge og Danmark ble plassert i innsatsgruppe Viking, og et massivt byggeprosjekt skulle begynne den 1. april. Dette innebar flere byggeoppdrag: En kontinuerlig befestning av kysten, ny vintersikker riksvei fra Halden til Lakselv, utbedring og utbygging av flyplasser, Jernbane til Kirkenes, nye bombesikre havner for ubåter og tørrdokker for større skip, og en utbygging av lettmetallindustrien⁵⁷. Alle disse prosjektene skulle ha blitt begynt innen mai 1942.

3.1.2 Norsk aluminium under tysk okkupasjon

Nazi-Tyskland hadde store planer for hvordan Norge kunne bli økonomisk utnyttet under okkupasjonen. Det var derimot ikke like aktuelt å utnytte Norge på samme linje som de hadde gjort i andre okkuperte land som f. eks Frankrike; Norge var for fattig til å tåle slikt⁵⁸. En endring skulle gjennomføres slik at Norge skulle passe inn i det tyske verdensbildet.

⁵² Ellingsen 1993: 40

⁵³ Kroglund 2017: 74

⁵⁴ Sæveraas 2018: 193

⁵⁵ Ibid.: 191

⁵⁶ Ibid.: 193

⁵⁷ Hans Otto Frøland, Organisation Todt som byggherre i Norge, Historisk tidsskrift 2018, 3 (97): 169

⁵⁸ Alan Milward, *The Fascist Economy in Norway* 1972: 67

Økonomien skulle transformeres til å kunne passe inn i den tyske sfæren, mens landet skulle gå gjennom en sosial endring til å bli en ideologisk kjerne i den fascistiske verden⁵⁹.

Da det var klart at Norge skulle invaderes, ble det et spørsmål om hvordan Norge skulle innlemmes i den tyske økonomien. Det var åpenbart at Norge skulle være et område under tysk kontroll, så da var det også innlysende at Tyskland skulle være den som avgjorde hvordan planene m.h.t til dette skulle være⁶⁰. Disse planene skulle fortsette i sin helhet fram til invasjonen av Sovjetunionen stanset opp i 1942 og de umiddelbare planene måtte omvurderes. I tillegg ble det ikke laget en konkret plan som skulle følges gjennom okkupasjonen. Det var flere aktører som hadde ønsker og innspill om hvordan ulike deler av det norske samfunnet skulle fungere, samtidig som at alt måtte gå gjennom systemet til Reichskommissariatet⁶¹. De første planene ble lagt noen få dager før invasjonen. Den 2. april 1940 hadde det tyske utenriksministeriet holdt et møte for å diskutere nytten den norske industrien kunne ha for tyskerne⁶². Det som ble påpekt spesielt var de eksisterende vannkraftverkene og samtidig mulighetene for å bygge flere. Dette ble fremhevet da det kunne være aktuelt å bruke dette i industri som ville ha høyt forbruk av elektrisitet; som for eksempel produksjon av aluminium⁶³. Den 18. april 1940 la Hitler frem begynnelsen av planen om å utnytte Norge på lik linje med de andre okkuperte landene. Norge skulle ut fra disse planene inngå i det såkalte *Grossraumwirtschaft* (større økonomiske område); Tysklands plan for å dominere det okkuperte Europa⁶⁴. Allerede to dager før dette hadde Heinrich Koppenberg reist til Norge for å diskutere en avtale med den norske regjeringen og norske aluminiumsprodusenter⁶⁵. Koppenberg skulle gradvis få en større rolle i aluminiumsprosjektet til nazistene. Hans rolle ble aktuell allerede i 1933 da han var blitt innsatt som direktør i Junkers, en av de mer fremtredende flyprodusentene i Tyskland⁶⁶. Sammen med både hans stedfortreder i Norge, *Werner Miehle*, og ledelsen i NACO (*Norsk Aluminium Company*) utarbeidet Koppenberg en plan for lettmetall-industrien i Norge; Koppenberg-programmet. Ernst Udet, hovedansvarlig for Stupbombe-programmet, ble

⁵⁹ Milward 1972: 67

⁶⁰ Ibid.: 70

⁶¹ Ibid.: 71

⁶² Kjetil Gjølme Andersen & Anette H. Storeide, A Quest for Diversification? Norsk Hydro, IG Farben, and the German Light Metal Programmes, 2016: 309

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Milward 1972: 174

⁶⁶ Hans Otto Frøland, Fra tysk fireårsplan til norsk statsindustri, 2008: 174

informert om planen i oktober, mens Göring godkjente den i november 1940⁶⁷. Programmet skulle inngå som et ledd i en større autarkisk (Selvforsynt, statskontrollert) plan for den europeiske økonomien.

Vannkraft var dyrere å bygge ut enn tradisjonell kullkraftverk, men kullkraft måtte dessuten allerede reserveres for andre prosjekter. Norge var derimot et unntak; Norge hadde flere potensielle steder for enten å utvide allerede eksisterende vannkraftverk, eller bygge nye. Det var for øvrig også allerede lagt planer å bygge flere. Kombinert ville dette gjøre det potensielt billigere å bygge ut vannkraften i Norge⁶⁸. Norge skulle da inngå i det større økonomiske området dominert av Tyskland. Norge, og norsk industri, hadde tidligere vært åpen for utenlandsk investering. Dette skulle da bli overtatt gjennom tysk innførsel av kapital. Råvarer som aluminiumsverkene var avhengig av, skulle bli forsynt fra gruver i Frankrike og Ungarn. Disse råvarekildene var ikke garanterte, det var bare antatt at disse skulle komme under tysk innflytelse innen nærmeste fremtid. Likeså optimistisk var Koppenberg om forsyningslinjer: Med så mange fjorder og industri liggende nær havet, kunne en tro at forsyningslinjer via skip var et fornuftig valg⁶⁹. (Dette var imidlertid noe de allierte motbeviste under krigen.) Som en del av Kobbenberg-programmet skulle både aluminium- og aluminaproduksjonen i Norge økes, og da med et større fokus på aluminium⁷⁰. I første omgang skulle man fokusere mer på produksjonen av aluminium i Norge, mens det nødvendige alumina skulle importeres fra Frankrike. I tillegg skulle et anlegg i Ludwigshafen, som primært skulle eksportere alumina til Norge, være ferdig i mars 1942, mens de antatte planene for norsk produksjon skulle være kommet i mål i april samme år⁷¹.

I tillegg til Naco hadde også Norsk Hydro inngått samarbeid med okkupasjonsmakten. Mens Naco hadde kommet inn i Koppenbergs innerste sirkel via Nacos direktør Johan Mürer, som satt som leder for kriseutvalget for aluminiumsindustrien under Administrasjonsrådet⁷², var Norsk Hydro tidligere bekjent av IG Farben. Norsk Hydro hadde samarbeidet med IG Farben siden 1927, og begge partene ønsket å komme seg så nær Göring og Koppenbergs planer for etterkrigstiden⁷³. I tillegg hadde også Norsk Hydro fokus på prosessen som kunne skape

⁶⁷ Frøland 2008: 182

⁶⁸ Milward 1972: 176

⁶⁹ Ibid.: 177

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Frøland 2008: s. 184

⁷³ Ibid.: 185

alumina fra labradoritt, et mineral som naturlig forekom i Norge⁷⁴. Planen var da at forbruket av råvarer for alumina skulle være 1/3 labradoritt og 2/3 bauxitt. Ulempen med dette var at Pedersen-prosessen (den som brukte labradoritt istedenfor bauxitt) ville kreve mer energi⁷⁵. Dette ble imidlertid ikke et så stort problem som antatt med tanke på det allerede store potensialet Norge hadde for kraftproduksjon. I følge Riksommisariatet kunne Norge nå en strømproduksjon på over 10 milliarder kW per år, noe som ville tilsvare det tyske årsforbruket⁷⁶. Ekspansjonen av Norsk Hydro på Herøya ville komme i tillegg til prosjekter om å utvide kraftkapasiteten til verkene i Aura, Tyin, Osa, Tysse, Sauda, Mår og Glomfjord⁷⁷.

Da Göring ga Koppeberg grønt lys for å starte planene for utvidelsen av aluminiumsindustrien i november 1940, ga han signal om at tiden var knapp og at alle muligheter som kunne forkorte tiden for byggeprosjektene måtte utnyttes⁷⁸. Dette virker som noe som de andre virksomhetene og sentrale personer relatert til programmet ikke tok hensyn til. Ut fra deres synspunkt var disse prosjektene relevante både for krigen, og for tiden etter den⁷⁹. Etter deres synspunkt var aluminiumindustrien en internasjonal forretning, og å bare fokusere på de faktorene som var aktuelle på grunn av krigen, ville være lite fremtidsrettet. Rollene som det internasjonale markedet, og de ulike fremmede interessene for de norske virksomhetene og de utenlandske råvareprodusentene hadde, var så store at selv Görings og Koppenbergs forhastede planer ikke klarte å styre programmet helt som de selv ville.

De mange og store prosjektene som ville bli påbegynt, betydde at en del ville bli investert for en betydelig beløp; cirka 1 450 millioner Reichsmark ville bli brukt i programmet og derav ville 1,200 millioner Reichsmark bli øremerket for bruk i Norge⁸⁰. Dette førte da til at det ble konkurranse mellom de tyske virksomhetene om å sikre seg en plass i prosjektet. Junkers, med sine bånd til luftmarskalken, var også en potensiell motstander hvis de ønsket å være en del av prosjektet.

To av punktene som gjorde Norge spesielt lukrativt for Tyskland, var enkel tilgang til elektrisk kraft, og muligheten til bruk i en utvidet norsk industri. Etter et år med okkupasjon, utredet Wehrmacht i 1941 at Norge hadde betraktelige muligheter for å utvide sin økonomiske

⁷⁴ Milward 1972: 191

⁷⁵ Frøland 2008: 186

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Milward 1972: 182

⁷⁹ Ibid.: 183

⁸⁰ Ibid.: 180

status og da styrke sin rolle i den stortyske økonomien⁸¹. Den store muligheten for økt strømproduksjon ville ikke bare være en fordel for norsk industri, strøm kunne også sendes direkte til Tyskland. I tillegg kunne dette også åpne for kraftkrevende industri i Norge, noe som aluminiumindustrien ville gjøre. Selv om det allerede var produksjon av aluminium i Norge før invasjonen, med en produksjon på nesten 29 000 tonn i 1938⁸², var det potensiell stor mulighet til å øke dette, både via å øke produksjonen i allerede eksisterende verk, samt ved å bygge nye.

Etter invasjonen av Norge ble de første konkrete planer for Norges lettmetallproduksjon påbegynt. Det var Heinrich Koppenberg som sto i front m.h.t å utvide den norske aluminiumsindustrien. Junker skulle også få en ledende rolle da de var hovedansvarlig for flere av de mest brukte bombeflyene hos Luftwaffe, deriblant det kjente stubbombeflyet Junkers Ju 87 (Stuka), og Junkers Ju 88, som skulle bli et av de mest allsidige kampfly for Luftwaffe⁸³.

Etter invasjonen av Norge og utviklingen av aluminiumsprogrammet, ble Koppenberg den 23. mai 1940 utnevnt av Reichskommissar Terboven som treuhänder (forvalter) for aluminiumsindustrien⁸⁴. I juli samme år fikk han råderett over tilsvarende program for de okkuperte landene Nederland, Belgia og Frankrike. Den 7. oktober ble hans stilling videre utvidet og han fikk en enda større rolle i aluminiumsprogrammet⁸⁵. Senere i samme måned hadde han reist til Norge der han hadde besøkt de ulike byggeplassene sammen med virksomheten Mineralöl-Baugesellschaft (Ölbau) for å se på de ulike prosjektene⁸⁶. Ölbaus mange prosjekter skulle imidlertid for det meste bli sett på som en fiasko⁸⁷. Virksomheten begynte på nesten alle prosjektene samtidig og hadde lite kontroll med hvordan de ulike planene gikk.

3.2 Trondheimsentreprenørene og flyplassbygging i Trondheimsområdet

Dette kapittelet vil gå gjennom prosessen der de tiltalte får de første oppdragene om bygging av flyplass i Trondheimsområdet og hvordan det gikk etterpå. Kapittelet vil gi et innblikk i hvem de aktuelle virksomhetene var, hvordan situasjonen i Trondheim utviklet seg og

⁸¹ Milward 1972: 93

⁸² Ibid.: 173

⁸³ Frøland 2008: 177

⁸⁴ Ibid.: 180

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Milward 1972: 182

⁸⁷ Frøland 2008: 189

hvordan de kom inn i samarbeid med tyskerne. Kapittelet vil også ta for seg etableringen av nye virksomheter som skal fungere som arbeidsfellesskap for de tre virksomhetenes tyske oppdrag. Gjennom dette vil vi se at de tiltalte gradvis ble utsatt for press av tyskerne og hvordan dette påvirket samarbeidet deres til å vare hele krigen. Kapittelet vil da kunne fungere som en kontekst for hvorfor to av virksomhetene (Betongbygg og Jernbeton) valgte å etablere ett nytt arbeidsfellesskap for å ta et arbeidsoppdrag i Nord-Norge

3.2.0 De tre entreprenørvirksomhetene

Jernbeton Trondheim var blitt stiftet i 1917 og drev entreprenørvirksomhet over hele landet, men med mest arbeid i Trøndelag og Nord-Norge⁸⁸. Virksomheten omfattet fabrikasjon av cementvarer, spesielt kloakkrør samt oppføring av bygninger av ulik art, f. eks kan nevnes Lysholmgården, Astoria Hotell, Dypvannskaia i Trondheim og kraftstasjonen for Haugvik Smelteverk (den samme de tar kontrakt om å utvide i denne oppgaven). Egil Larsen hadde vært ansatt som overingeniør siden virksomhetens start og Herman Frost hadde vært direktør siden 1919. I 1947 hadde de fleste som var fast ansatt i virksomhetet arbeidet der mesteparten av tiden siden virksomhetet ble grunnlagt i 1917⁸⁹. Frost skulle derfor også vært på tiltalebenken for Centralbygg og Glomfjordbygg, men tiltalen ble trukket grunnet dårlig helse og han døde den 20. september 1953⁹⁰. I tillegg hadde virksomheten en filial i Kristiansand: Jernbeton Kristiansand, som hadde blitt dannet i 1932, men som skilte seg ut og ble en egen virksomhet i 1938⁹¹.

A/S Betongbygg ble stiftet i 1927 og drev bygg/anleggsarbeid mye på lik linje som Jernbeton. I tillegg til byggeoppdrag drev de også med flere virksomheter på andre områder; bygningsartikkelforretning, grossist i diverse byggematerialer og som importør av bygningsartikler⁹². De hadde utført byggeprosjekter over hele landet, men mest i Trøndelag. Eksempler på dette er Trondheim Losseanlegg & Kjølelager, Studentersamfunnet i Trondheim og kaier i Namsos, Molde, Hellesylt og Malm⁹³. Arbeidsstyrken hadde variert mer enn Jernbeton, og den lå på cirka 220 arbeidere og 35 andre funksjonærer før krigen. Den daglige ledelsen var delt mellom direktør ingeniør Ingolf Stiegler og direktør Roar Mauring.

⁸⁸ Atlas reklame, *Handelsboka for Trondheim*. 1947: 232

⁸⁹ Atlas reklame 1947: 233

⁹⁰ Inger Fagerberg, *Flyplassarbeidet i Trøndelag under andre verdenskrig. En studie av selskapene A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning, A/S Jernbeton og A/S Betongbyggs økonomiske samarbeid med tyskerne under okkupasjonen* (Masteroppgave) Trondheim 2021: 31

⁹¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 154

⁹² Atlas reklame 1947: 73

⁹³ Ibid.

Begge disse to hadde tidligere arbeidet i Jernbeton⁹⁴. Betongbygg hadde en filial i Kristiansand og en avdeling i Sandnes.

A/S Trondhjems Cementstøberi og Entreprenørforretning ble stiftet i 1910, noe som gjorde det til det eldste virksomhetet av de tre. Den var et av de første virksomhetene i Norge som aktivt brukte jernbetong som byggevare og var en stor forkjemper for dette⁹⁵. virksomheten vokste raskt i begynnelsen, på grunn av at flere begynte å få kunnskap om sikkerheten som jernbetong kunne ha over vanlig treverk når det gjaldt brannfare. Med de mange bybrannene i landet i tidligere tider, var dette et særlig aktuelt byggemateriale, og det var «marked» for dette over hele landet. I og med at det begynte å bli mer vanlig å bruke jernbetong i byggingen av industri anlegg, hadde virksomheten mange prosjekter nordenfjells. Nils Christensen var i utgangspunktet disponent, men ble utnevnt til direktør i 1919 da virksomhetet vokste⁹⁶. Virksomhetet drev også en cementvarefabrikk i Trondheim. Den var ikke med i prosjektet som gjelder Glomfjordbygg så verken Christensen eller virksomheten var tiltalt for det punktet.

3.2.1 De første dagene og de første prosjektene

I Trondheim begynte tyskerne den 11. april med de første henvendelsen om utbygging av flyplasser i Trondheims-området⁹⁷. I begynnelsen skal kravene ha blitt stilt til administrasjonen i Trondheim. Ordfører Skjånes skal ha avvist forespørselen. Han mente at de måtte henvende seg til Trondheims Arbeidsformidlingskontor hvis de var på jakt etter arbeidskraft; kommunen ville ikke tvinge folk i arbeid. Den tyske offiseren som møtte Skjånes, oberst Weiss; tok da kontakt med arbeidsformidlingskontoret og fortalte at de hadde behov for 200 personer. 11 frivillige møtte opp⁹⁸. Et nytt møte skal ha blitt holdt den 18. april der Rudolf Ræder, den tekniske rådmannen i Trondheim representerte Centralkomiteen. Igjen skal tyskerne ha krevd arbeidskraft, noe han nektet på. Tyskerne spurte da om det var noen entreprenørvirksomheter som kunne være aktuelle å engasjere istedenfor. Ræder nevnte da de tre tiltalte virksomhetene: A/S Jernbeton, A/S Betongbygg og virksomhetet A/S Trondhjems Cemenstøberi & Entreprenørforretning⁹⁹. Tyskerne ga ham ordre om å ordne et møte med de tre virksomhetene samme dag. I dette møtet var det også to nye tyskere; oberstløytnant von Tempisky, sjefen for Luftwaffe i Trondheim, og dr. Lemkehr, fra det tyske flyvåpenets

⁹⁴ Fagerberg 2021: 31

⁹⁵ Atlas reklame 1947: 416

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Fagerberg 2021: 29

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.: 30

byggeledelse. Entreprenørvirksomhetene var representert av Larsen, Stiegler og Christensen. Lemkehr forsøkte først å få Ræder til å ta ansvaret for at arbeidet ble tatt. Han nektet, og deretter henvendte de seg til entreprenørene. Da de henvendte seg til entreprenørene, brukte de betydelig hardere midler, og presenterte ikke arbeidet på flyplassene som forespørsler, men som ordre. Da de også nektet, skal Lemkehr ha truet dem med tvang hvis de ikke gikk med frivillig¹⁰⁰. Et nytt møte skal ha blitt arrangert, med kun de norske deltakerne tilstede. De tiltalte sa i retten at Ræder skal ha kontaktet fylkesmann Cappelen, som også var representant for Centralkomiteen, om råd. Ræder hadde selv sagt at han mente at det var «uomgjengelig nødvendig» å overta arbeidet på flyplassene. Cappelen hadde sagt det samme, noe som kunne virker som at det var et press på entreprenørene for å godta arbeidsoppgavene¹⁰¹.

Entreprenørene dro på befaring på Lade den 19. april 1940. Fra entreprenørene var det Christensen og Stiegler som var til stede, i tillegg til Ræder og Wedø; sjefen for kommunens oppmålingsvesen. Wedø var der for at hans etat hadde fått beskjed fra Ræder om å utføre utstikning og profilering av området. Da Christensen og Stiegler hadde sagt at de ikke kunne utføre arbeidet fordi de (Entreprenørene) ikke kunne utføre nettopp den oppgaven, hadde von Tempsky truet med å skyte dem hvis de fortsatte å nekte¹⁰². Samme dag ble det første oppropet i Trondheimsavisene annonsert der det sto at tyskerne planla store byggeprosjekter på Lade og andre steder. De trengte derfor mange frivillige arbeidere, som skulle melde seg til de tre tidligere nevnte entreprenørene¹⁰³. Dette er da mye tidligere enn flere andre forfattere hevder; 24. april er ofte den dagen de hevder var det tidspunktet det ble avertert etter arbeidskraft. De frivillige skulle møte opp samme dag eller kl. 8 dagen etter. Tyskerne skulle utbetale tariff lønn, og arbeidet ble sagt å være for å beskytte Trondheim. Eng og Kroglund ser ut til å være uenig om nøyaktig *hvor* dette ble annonsert. Begge er enige om at det de senere dagene ble annonsert igjen via radio, men Kroglund og flere andre, deriblant Langeland, mener at den første annonseringen den 24. april var via Adresseavisen. Eng mener derimot at den først ble slått opp på arbeidskontorer og samlingsplasser¹⁰⁴. Ifølge Fagerberg hadde Ræder og ordfører Skjånes vært klar over arbeidsbehovet siden 11. april¹⁰⁵.

Like etterpå skulle de tre virksomhetene begynne på utbedringen av flyplassene på Lade og Værnes. I begynnelsen skal det ha vært lite arbeidskraft som møtte opp, men det skal ha

¹⁰⁰ Fagerberg 2021:30

¹⁰¹ Ibid.: 33

¹⁰² Ibid.: 34

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Eng 2010: 430 se fotnote nr. 13.

¹⁰⁵ Fagerberg 2021: 35

gradvis økt med ca. 50 personer per dag etter den 22. april. Tyskerne begynte da å sende mannskap fra Trondheim til Værnes med jernbanen¹⁰⁶. Fremdeles skal det ha vært for lite mannskap, så tyskerne krevde et nytt møte der de atter en gang truet med represalier om de ikke fikk det som de ville. Mest sannsynlig er dette møtet Kroglund, Langeland og Eng snakker om. Der skal de ha beordret Centralkomiteen, som i det møtet var representert av Ræder, Skjånes, Cappelen, formann Claussen og ingeniør Klingeberg¹⁰⁷, til å mønstre 500, som senere skulle bli 2000 arbeidere til å bygge ut flyplassene på Værnes og Lade¹⁰⁸. Også her truet tyskerne med å bruke tvangsarbeid hvis de ikke fikk som de ville. Her truet de videre med å kalle inn vernepliktige som de ville betrakte som krigsfanger, noe som ville bety betydd at de bare ville bli betalt den vanlige soldatlønnen¹⁰⁹. I tillegg truet de også med å bombe Trondheim på lik linje som de tidligere hadde gjort med Åndalsnes og Namsos¹¹⁰. Dette ledet Centralkomiteen til å proklamere den 24. april at de skulle ha 2000 arbeidere til arbeide med planering på Lade og Værnes. Arbeidere skulle melde seg hos en av de tre entreprenørvirksomhetene. Fagerberg nevner kommentarene til de to tyskerne Sonnerman og Nolda, som deltok i møtet. De var tydelige på at de ikke anså det som brudd på folkeretten å bruke arbeidere på en militær flyplass¹¹¹. Hun mener at Sonnermanns angivelige kommentar om at «*når Tyskland sulter fører vi krigen med alle midler*», var unaturlig fra en person som både før og etter møtet ellers virket betydelig mer vennlig. Sammen med den ufruktbare averteringen som tyskerne selv hadde gjort dagen før, kan det virke som at okkupantene følte seg presset på tid, og prioriterte byggingen av flyplassene fremfor korrekt følgning av folkeretten¹¹².

De oppmøtte arbeidene var enda ikke mange nok da tyskerne kontaktet Cappelen og Claussen den 27. april og ville ha 5000 arbeidere; 3000 til Værnes og 2000 til Lade¹¹³. Hvis de ikke kunne få tak i disse arbeiderne, ville tyskerne selv sette inn arbeidere som de (Centralkomiteen) måtte innlosjere. Akkurat hvem disse arbeiderne var, er ukjent, men en ingeniør i Betongbygg hadde sagt at det var snakk om polakker, som da kunne være tvangsarbeidere¹¹⁴. Fagerberg hevder at dette møtet satte Centralkomiteen; og da indirekte

¹⁰⁶ Fagerberg 2021: 36

¹⁰⁷ Ibid.: 37

¹⁰⁸ Eng 2010: 430

¹⁰⁹ Kroglund 2017: 72

¹¹⁰ Eng 2010: 430

¹¹¹ Fagerberg 2021: 38

¹¹² Ibid.: 38

¹¹³ Ibid.: 39

¹¹⁴ Ibid.: 40

entreprenørene, i en vanskelig situasjon på grunn av Santi-drapet¹¹⁵. Carlo Santi hadde den 24. april skutt og drept en tysk soldat han og hans kone hadde hatt på besøk¹¹⁶. Under besøket skal situasjonen blitt ganske opphetet, og påvirket av alkoholen skal han ha tatt pistolen til tyskeren og skutt ham. Santi flyktet deretter nordover mot Tromsø. Senere skal han ha meldt seg for de tyske myndighetene da han fikk beskjed om at kona hadde blitt arrestert. Til tross for et desperat forsøk fra forsvarerne hans, ble han dømt til døden i tysk krigsrett. Han ble henrettet den 19. august 1940¹¹⁷. I dagene etter drapet hadde Göring krevd å skyte fem nordmenn som hevn for drapet, men på grunn av det gode samarbeidet med myndighetene fikk de formildet «straffen» til en bot på 1 million Reichmark¹¹⁸. Kravet vedrørende den formildende straffen var at de gikk med på kravet om 5000 arbeidere. Samme dag ble det holdt møte mellom Sentralkomiteen og representanter fra entreprenørene. Cemenstøberiet, Betongbygg og Jernbeton ble representert ved henholdsvis Christensen, ingeniør Alme og ingeniør Frost. Sentralkomiteen var representert av Cappelen, Claussen og Skjånes. Der skal de ha oppfordret entreprenørene til å oppfylle kravene og samtidig støtte dem med ingeniørhjelp og kontorhjelp som de manglet¹¹⁹. Cappelen skal i ettertid ha innrømmet at han nærmest befalte entreprenørene å verve flere arbeidere da han var den oppfatning at det «intet være vundet for landet eller andre ved å nekte og etterkomme befalingen»¹²⁰.

3.2.2 Etableringen av Trondheimsentreprenørenes Felleskontor og Centralbygg

De tre entreprenørene skulle fortsette å arbeide for tyskerne på prosjekter i Trondheimsområdet, og den 18. mai velger de å opprette arbeidsfellesskap mellom de tre virksomhetene: A/S Trondheimsentreprenørenes Felleskontor (Felleskontoret)¹²¹. Felleskontoret ble ifølge direktørene etablert for å kun utføre tyske oppdrag som et arbeidsfellesskap, og at inntekter og tap skulle deles likt mellom dem. Selv om Værnes flyplass ble meldt klar til bruk den 28. april, skal tyskerne ikke ansett seg ferdig med det, og de skal ha kontaktet entreprenørene en gang i uken etterpå. Denne gangen skulle de lage trerammer som ville forbedre kvaliteten på rullebanen¹²². Byggingen av trerammer var noe de tre virksomhetene ikke var kjent med, så de prøvde å unngå denne oppgaven også, noe

¹¹⁵ Fagerberg 2021: 40.

¹¹⁶ Trondheim Kommune, *Carlo Santi* 2022)

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Fagerberg 2021: 40

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.: 41

¹²¹ Ibid.: 47

¹²² Ibid.: 48

tyskerne blankt avviste. Fagerberg nevner at det er mulig de ikke fikk unnslippe arbeidet på grunn av at arbeidet på flyplassen allerede var i gang, samt at antallet arbeidere gradvis økte¹²³. Resultatet ble at tyskerne sto for råvarene, mens de tre virksomhetene, pluss andre småbedrifter laget rammene. Flere av underleverandørene skal også ha følt presset fra tyskerne under oppdraget.

Da Felleskontoret ble etablert, ble alle rammeleveransene gjort gjennom dette, slik at de ulike virksomhetene leverte rammer til Felleskontoret som leverte det videre til tyskerne. Under rettsaken i Frostating lagmannsrett forklarte de tiltalte at det var for å rydde opp i uklarheter og rot i administrasjon og regnskap som det uformelle samarbeidet hadde medført¹²⁴. Frem til Felleskontoret ble dannet, hadde de hatt et eget lønningskontor for flyplassarbeid i kjelleren til Cementstøberiets lokaler. Der hadde sønnen til Christensen og Jernbetons kontorsjef Nordhuus jobbet. Kontoret hadde en egen konto der tyskerne hadde satt inn 1 million Reichmark som skulle brukes til utgifter og lønninger¹²⁵. Nordhuus sa i etterkant at mye av arbeidet der (før Felleskontoret ble grunnlagt) ble gjort med ut fra den tanke om at det skulle være et midlertidig foretak og da ført regnskap provisorisk. Ved å etablere Felleskontoret, fikk de også samlet alle ressurser som ble brukt i tyskerarbeidet på ett sted, så de kunne holde det vekk fra de tre virksomhetenes «ikke-tyske» foretak.

Centralbygg ble opprettet den 5. juli 1940 og erstattet i bunn og grunn Felleskontoret¹²⁶. Centralbygg overtok både de kontrakter entreprenørene hadde hatt med tyskerne og staben til den forrige virksomheten (Felleskontoret). Felleskontoret skulle eksistere fram til 1942, men var fra etableringen av Centralbygg inaktivt. Et av årsakene til at Centralbygg ble dannet, skal være at direktørene hadde inntrykk av at tyskerne ikke hadde planlagt å stoppe å gi dem nye arbeidsoppdrag. Under rettsaken hadde de tiltalte forklart at en av årsakene til etableringen av et nytt fellesvirksomhet var igjen grunnet mye kluss i administrasjonen. Hvorfor det atter en gang er blitt kluss i administrasjonen forklares ikke, men direktørene skriver i erklæringen av etableringen av virksomheten at de nå er klar over at de kommer til å fortsette å få nye arbeidsoppgaver av tyskerne¹²⁷. I tillegg skriver de også at de ved å etablere en ny virksomhet kan gå fra navnet til den forrige virksomheten; *Trondheimsentreprenørenes Felleskontor*, som de mente kunne gi et feil inntrykk av hva de stod for, når det på dette tidspunktet hadde

¹²³ Fagerberg 2021: 49

¹²⁴ Ibid.: 51

¹²⁵ Ibid.: 55

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid.

kommet andre entreprenører i byggeprosjektene på flyplassene. Centralbygg skulle fortsette arbeidet på Lade flyplass ved å først legge en 1100 meter lang startbane med trerammer samt andre oppdrag som Luftwaffe ga dem¹²⁸. Fellesvirksomheten skulle fortsette med å bygge diverse på Lade gjennom hele krigen, som f.eks. brakker, lager og veier, men mesteparten av virksomheten skulle foregå under de to første årene av okkupasjonen. I tillegg skulle de også drive med forskjellige andre prosjekter i Trondheimsområdet. På Værnes skulle de jobbe frem til 1943. I juli 1940 hadde de revet startbanen som var laget av trerammer, og erstattet det med betong. De skulle arbeide med andre byggeprosjekter på Værnes fram til september 1942, da en tysk virksomhet skal ha tatt over. Det er ført i regnskapet at de arbeidet i 1943, men det er ingen konkrete oppdrag som beskrives da, så det er mulig at det er utbetalinger som har blitt forsinket eller noe annet administrativt¹²⁹. Værnes skulle bli det mest lønnsomme byggeprosjektet som felleskapet drev med under krigen, med en omsetning på 13,9 millioner. Den totale summen av omsetning fra flyplassarbeid var på 35 millioner kroner¹³⁰. Sentralbyggs omsetning fram til slutten av 1941 utgjorde hele 71% av virksomhetens omsetning gjennom hele okkupasjonstiden.¹³¹

I tillegg til å arbeide på Værnes og Lade, skulle felleskapet også arbeide med flyplasser i Hommelvik, på Jonsvannet og Øysand, men i en betydelig mindre skala. Arbeidet med «flyplass» for sjøfly på Jonsvannet foregikk i perioden mai-juni 1940, mens arbeidet på sjøflyplassen i Hommelvik skulle begynne i november 1940¹³². Arbeidet på Jonsvannet ville da foregå i den perioden entreprenørene var samlet under Felleskontoret, mens Centralbygg hadde kommet inn i bildet ved arbeidet i Hommelvik. Fagerberg sorterer dem likevel under samme bolk da de ble lønnet fra samme arbeidsgiver¹³³. Der skulle det også foregå arbeid under hele okkupasjonen, men dette arbeidet var av betydelig mindre skala enn prosjektene på Lade og Værnes. Med et toppunkt i arbeid i 1941, sank dette betraktelig de følgende årene. Arbeid på andre områder i Trondheims-området skulle også foregå under krigen, men det varierte veldig mtp. arbeidsmengde og arbeidstype. Typisk var dette arbeid som ikke var direkte krigsviktig for tyskerne, men likevel nødvendig; som brakker, lagre eller fjellsprengning¹³⁴. Mye av dette kunne heller ikke identifiseres, men likevel ble det loggført

¹²⁸ Fagerberg 2021: 57

¹²⁹ Ibid.: 58

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid.: 62

¹³² Ibid.: 59

¹³³ Ibid.: 58 se tabell: Bauleitung Luftwaffe Trondheim-See

¹³⁴ Ibid.: 61 se tabell 61

utbetalt lønn. Det dreier seg her om en omsetning på totalt 4,6 millioner, herav størst andel i 1941 med 1,3 millioner.

3.3 Prosessen rundt kontrakten og dannelsen av Glomfjordbygg A/S

Høsten 1940 ble Larsen kontaktet av direktør Skjensvold i entreprenørvirksomheten A/S Høyser-Ellefsen¹³⁵. Skjensvold fortalte da at A/S Høyser-Ellefsen hadde blitt anmodet av Mineralöl-Baugesellschaft om å overta den planlagte utbyggingen av kraft- og fabrikkannlegg for aluminiumsproduksjonen i Norge, og i tillegg til å overta utbyggingen av anlegg som var påbegynt før krigen¹³⁶. Virksomheten A/S Høyser-Ellefsen hadde med andre ord blitt kontaktet av Koppenbergs virksomhet i perioden før Kobbenberg fikk den endelige ordren fra Göring om å starte aluminiumsprogrammet, sannsynligvis i perioden etter, eller rundt samme tidspunkt da Koppenberg hadde vært i Norge med Ölbau for å se på de ulike anleggene. Skjensvold nevnte da også at et byggeoppdrag av denne art kunne fungere som en unnskyldning for å unngå arbeid på militære anlegg¹³⁷. Etter at Larsen hadde redegjort for sin situasjon i Trondheim, lovet Skjensvold at han skulle finne arbeid til ham på anlegget i Glomfjord. Glomfjord kraftverk hadde da vært et forholdsvis lite stats-eid kraftverk som hadde siden staten kjøpte det i 1919, gradvis blitt et tapsprosjekt¹³⁸. Opprinnelig var det håpet at kraftverket skulle forsyne det nye smelteverket i Haugvik som skulle produsere sink, men da prisen på sink sank betraktelig, måtte smelteverket begås konkurs og staten kjøpte det på tvangsauksjon i 1924¹³⁹. Aluminiumsproduksjonen skulle begynne i 1926, da A/S Haugvik ble etablert og fremtiden då lysere for kraftverket. Med unntak av en urolig periode i begynnelsen av 1930-tallet, var det en stabil vekst i aluminiumsmarkedet, og da ble det også en gradvis utvidelse av både kraftverket og smelteverket¹⁴⁰. A/S Jernbeton hadde utført arbeid der tidligere, i 1927, -32 og -36. I tillegg var direktøren for Haugvik Smelteverk, Arbo Høeg, kjent med virksomheten. Samtidig spurte Larsen ham om også Betongbygg kunne få mulighet til å delta i det samme prosjektet, da Stiegler hadde erfaring med anlegget, etter å ha jobbet der tidligere.

¹³⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 118

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Tor Einar Fagerland, *Industristedet Glomfjord: Fra veidemark til kraftsamfunn* 1998 s. 15

¹³⁹ Ibid.: 14

¹⁴⁰ Ibid.: 23

Høeg, som da hadde fått avslag på søknaden om A/S Høyer Ellefsen kunne få utbyggingen i Glomfjord, ble da henvist til Jernbeton og Betongbygg. Han hadde kunnskap om disse virksomhetene fra før av, og kunne gjerne se for seg at disse virksomhetene kunne overta oppgaven. Etter å ha fått godkjenning fra den tyske ledelsen, innkalte han Larssen og Stiegler til Oslo i september 1940 der planene ble gjennomgått. I samme møte ble de også fortalt at generalsekretæren for Den Norske Ingeniørforeningen, Bjarne Bassøe, var blitt informert om byggingen i Glomfjord, og han hadde hverken innvendinger mot selve byggingen eller ansettelsen av norske ingeniører¹⁴¹. Høeg argumenterte ut fra dette at hans mening var at arbeidsprosjekter som dette var å foretrekke fremfor prosjekter av militær art. Etter litt diskusjon med det tyske selskapet, ble de enige i desember 1940 om en muntlig avtale mellom Mineralöl-Baugesellschaft og Stiegler og Larsen om utbygging av Haugvik Smelteverk.

Gjennom utbyggingen av Haugvik Smelteverk ble de to virksomhetene også gitt i oppdrag å bygge det statlige kraftverket i Glomfjord¹⁴². Flere parter hadde blitt kontaktet før en endelig avtale var inngått, både av Larsen og av andre. Den første Larsen kontaktet, var Christian Grøner, en ingeniør som tidligere hadde jobbet med prosjekteringen av utbyggingen av kraftverket. Grøner hadde tidligere snakket med kraftverksjef Holst i Vassdragsvesenet, der Holst hadde påpekt for ham at han ønsket at det skulle være en nordmann som sto for utbyggingen av kraftverket. Holst påpekte dette fordi han ikke ønsket at oppdraget ville bli utført av en tysker¹⁴³. Om dette var på grunn av konsesjonslovene, mistillit til tyske byggevirksomheter eller en generell frykt for tysk inntog i den norske byggeindustrien, nevnes ikke. Grøner informerte Larsen om dette møtet, og i tillegg til et lignende han hadde hatt med overingeniør Bassøe, der begge var enige om at et slikt oppdrag ikke kunne sees på som uriktig. I tillegg kontaktet Larsen en oberst Hans Finne. Finne var på det tidspunktet direktør for Nordland Portland Cementfabrikk, og hadde kunnskap om Glomfjord-anleggene. Han var også av den oppfatning av at utbyggingen av anlegget ville være en stor fordel for norske interesser¹⁴⁴. Finne utdypet sin mening ved også å nevne at i og med at tyskerne ville bygge ut anlegget uansett, så var det best at en norsk virksomhet kunne foreta utbyggingen.

Den første avtalen mellom de to virksomhetene og tyskerne ble utformet den 5. januar 1941. Der ble de enige om at de to virksomhetene skulle gå inn i et arbeidsfellesskap og dele

¹⁴¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 118

¹⁴² Ibid.: 119

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid.

oppgavene, ansvaret og fortjenesten likt mellom seg. A/S Glomfjordbygg skulle etableres som lønnskonto, og styret skulle velges blant styrene i Jernbeton og Betongbygg A/S. Mauring og Frost sto som signatører for avtalen¹⁴⁵. Glomfjordbygg ble stiftet den 25. januar med en aksjekapital på 50 000kr. I styret var det valgt fire personer; dommer Bøckmann, disponent Gunsensen, direktørene Mauring og Frost og som varamenn ble overingeniør Larsen og direktør Stiegler valgt¹⁴⁶. Bøckmann gikk ut av styret i slutten av 1941 og ble erstattet med bakermester Magnus Helgesen. Stiegler og Larsen ble ansatt som selskapets tekniske ledere den 20. februar 1941. Kontrakten med Mineralöl-Baugesellschaft på vegne av Nordag er datert 12. februar 1941, men ble ikke oversendt til Glomfjordbygg før 18. mars og signert den 31 mars.

Arbeidet i Glomfjord ble påbegynt i februar -41. Oppdragene som skulle utføres på Haugvik-anlegget var ifølge kontrakten:

- Fundamentering og utmuring av vegger til tre ovnshaller på 200m x 41m
- Fundamentering for ovner
- Oppføring av bygninger for likeretteranlegg og for elektrodemassefabrikk¹⁴⁷.

I Glomfjord skulle de:

- Bygge tre nye damanlegg
- Utvide kraftstasjonen
- Legge fundamentering for ny rørledning¹⁴⁸

Glomfjordbygg skulle ha hovedkontor i Trondheim, der direktørene skulle være (sannsynlig for enklere å kunne ha kontroll med evt. andre prosjekter i Trondheim). I Glomfjord skulle ingeniør Salberg ansettes som stedlig byggeleder med 3 avdelingsingeniører og noen assistentingeniører¹⁴⁹. I Glomfjord ble det ansatt en kontorsjef pluss 30 – 40 funksjonærer. Arbeidsstyrken varierte; det kunne være fra 400 til 900 mann som jobbet på anleggene; på grunn av problem med mye fravær, var det stor variasjon. Ifølge rettsdokumentene ble det også utskrevet tvangsarbeidere til å jobbe på anleggene, men det er ikke dokumentert hvor stor andel dette var.

¹⁴⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 120

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.: 121

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

3.4 Glomfjords byggeaktivitet og drift under krigen

Byggingen og driften av Haugvik Smelteverk og Glomfjord Kraftverk foregikk fra 1941 til 1943. Til tross for at perioden ikke gjennomgås i rettsreferatene, er det nyttig å ha en liten gjennomgang vedrørende spesielle hendelser for å kunne gi et bedre bilde av diverse forhold / hendelser som kunne påvirke ulike argumenter / motargumenter mellom partene. Prosjektet foregikk fra kontrakten ble signert i begynnelsen av 1941 til begynnelsen av 1943.

Sabotasjeaksjonen Operasjon Muskedunder i september 1942 anses ikke som årsaken til avviklingen av driften. Retten konkluderte med at tyskerne hadde besluttet allerede i mai 1942 at anlegget ikke ville blitt fullført, mer i detalj går de ikke¹⁵⁰.

3.4.1 Byggeprosessen

Allerede i startfasen av prosjektet var det flere forhold som var med på å forsinke de ulike stadiene i byggeprosessen. Noe av det første skjedde allerede i mars da det ble forsinkelser grunnet byggingen av en taubane som Kristiansands Mekaniske Verksted skulle utføre. I et brev hevdes det at leveransen skulle gått mye raskere hvis de hadde foretatt bestillingen via Mineralöl-Bau; brevskriveren hevdet at den virksomheten hadde forbindelser som kunne påskyndet slike leveranser betraktelig¹⁵¹. Det står ingen konkret avsender på brevet da det manglet det tradisjonelle brevhodet eller stempel som A/S Betongbygg, Centralbygg eller Glomfjordbygg brukte. Det er derimot adressert til Sigurd Sørums, en av ingeniørene som arbeidet med kraftverket. I tillegg til å videresende innholdet i det originale brevet til Öl-Bau, nevner avsenderen også at de fremdeles ventet på informasjon om hvilken trelast som ville trenge til taubanen; de hadde hatt som mål å ha den ferdig i april, men at de akkurat da var midt i mars og fremdeles ikke hadde påbegynt byggingen. I tillegg nevnes det også uenigheter mellom avsenderen og kontorsjef Watzinger i Glomfjordbygg, der begge har hatt feil oppfatning om hvem som skulle utføre byggingen av taubanen.

Tilsvarende korrespondanse forekommer i resten av mars mellom A/S Betongbygg, Sørums og Oslo. I korrespondansen mellom partene pekes det flere ganger på knappheten på tid det var for å få ferdigstilt taubanen i Haugvik og at de samtidig skulle orientere Ölbau for å kunne utnytte dem for å forkorte leveransetiden¹⁵². Det kan da nevnes at leveransetiden under hele byggeprosessen var relativt lang når de var avhengige av å sende varer sjøveien, enten fra

¹⁵⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 121

¹⁵¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 1-12) Påskynnelse av arbeidet: bilag 2

¹⁵² Ibid.: bilag 8

Trondheim, Kristiansand eller Oslo. I tillegg hadde det blitt vanskeligere enn antatt for Ölbau å skaffe nødvendig tremateriale for taubanen, noe som ville forsinke arbeidet ytterligere. Glomfjordbygg trodde de kunne skaffe en del av materialet selv, men det var bare nok for endestasjonen og betongsiloanlegget¹⁵³. Den 27. mars kommer en ingeniør Jachman fra Ölbau til Glomfjord med fullmakt vedrørende å ta stilling til byggetekniske anlegg i Norge. Han forteller at på grunn av forsinkelsen med råvareleveransen til taubanen, er det mest sannsynlig at den ikke vil være ferdig før 15. juni, evt. 1. juli¹⁵⁴. Den store forsinkelsen kommer som en tragisk overraskelse for alle parter, og Jachman mener at byggingen av taubanen må avsluttes, og andre muligheter for å frakte sand og sement til anlegget må finnes¹⁵⁵. Ölbau tilbyr derimot å betale regninger enten de beholder de delene av taubanen de hadde, eller om de ville ha solgt dem. I tillegg ber Ölbau om at bensinkort som var blitt brukt, leveres tilbake snarest på grunn av at det går utover kvoten til Glomfjordbygg og Ölbau.

Glomfjordbygg fortsatte argumentasjonen i andre brev til og fra Grøner i Oslo om at begge partene hadde dårlig tid og måtte få hjulene til å gå fortere. I samme måned (mars) er det også korrespondanse mellom partene om andre byggeprosjekter i og rundt Glomfjord. I et brev fra Betongbygg til Glomfjordbygg nevnes det med oppgitthet de tidligere vanskeligheter de har hatt med kommunikasjonen med Grøner. Som et alternativ til taubanen, ber de Glomfjordbygg undersøke sommerveiene på fjellet; om de er aktuelle å bruke som alternative transportruter, evt. undersøke om hester med klövsadel kan brukes¹⁵⁶. I et brev datert den 5. mars lister Grøner opp diverse prosjekter som må utføres på fjellet sommeren 1941: En dam over Storglomvann og en over Fykanåga. Disse skal være ferdige i løpet av 1942, da kraftverket skal i være i full drift innen april det året¹⁵⁷. I tillegg må en dam over Nedre Navervann være ferdig, men trenger ikke være ferdig før juli 1943. I dette brevet nevnes det også at det haster; da peker de på at Fykanvannet er frosset over mesteparten av året, og at de måtte være raske før isen var forvunnet og de ville måtte gå rundt hele vannet i stedet.

3.4.2 Situasjonen i september 1941

En lengre rapport ble skrevet etter at Larsen og Stiegler hadde vært i Glomfjord på befaring i september 1941. Flere forskjellige uhell og forsinkelser har ført til at de istedenfor for de

¹⁵³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 1-12) Påskynnelse av arbeidet: Ibid.: Bilag 9

¹⁵⁴ Ibid.: bilag 10

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 13-66) Angående forhold på Glomfjord bilag 13

¹⁵⁷ Ibid. bilag 14

prosjekterte 500 m³ med sand de trengte for fundamenteringen for Storglomvanddamen, er kun 100 m³ transportert opp dit¹⁵⁸. I tillegg er det også tvil om transporten av trematerialer. For å kunne komme på forskudd mht. planene, ønsker de å transportere tremateriale i forveien før byggingen begynner. De er usikre på om dette er lønnsomt på grunn av at transporten er dyr, og at de ikke vet konkret hvor mye materiale de vil trenge.

I tillegg nevnes det tvil om de kan rekke å ferdiggjøre dammen innen den tiden som byggherrene forlangte. Ifølge byggherrene skal dammen være ferdig innen 1. august neste sommer (1942)¹⁵⁹. Larsen, Stiegler og byggeledelsen i Glomfjord mener derimot at det ikke realistisk kan bli ferdig innen 1. september. Arbeidet på dammen kunne man anta ville begynne i mai, så lenge det ikke måtte utsettes på grunn av vinteren. Støpingsarbeid regner de med at de ikke vil kunne begynne med før i juni. De antar de potensielt kunne bli ferdig innen 1. august, men da måtte det usedvanlig gode værforhold til samt en helt ny arbeidsstab, mer effektiv enn den de tidligere har hatt. Ved å framskynde transporten av trematerialet, antar de at de kan holde den foreslåtte tidsfristen ved å gjenbruke rammene. Hvis derimot tidsfristen 1. august skal overholdes, må de ha inn nytt tremateriale til nærmest all forskaling; omtrent 10 000 m² bord. For tidsfristen 1. september derimot, vil de kunne gjenbruke store deler av forskalingen, og vil da trenge ca. 6 000 m²¹⁶⁰. Etter å ha konferert med byggeledelsen i Glomfjord, ønsker Larsen og Stiegler at Grøner forelegger saken hos Nordag. De er usikre på hvordan tidsfrister kan holdes når det er usikkerheter vedrørende leveringen av trevaremateriale. I tillegg er beltetraktorene i dårlig forfatning: Det mangler fremdeles reservedeler de har purret Nordag om tidligere, og at de uansett tidsfrist, vil måtte kjøre dette utstyret kontinuerlig til tross for usikkerhet om hvor mye det tåler. Frem til andre svar fra Nordag foreligger, vil de forsøke å transportere opp så mye som transportmidlene makter¹⁶¹.

3.4.3 Situasjonen i januar 1942

I midten av januar 1942 er Larsen og Stiegler igjen på befaring på Glomfjordbygg samt i et møte med Nordag og et med overingeniør Gruner. Møtet med Nordag bekreftet også at i tillegg til de andre byggeprosjektene skulle de også bygge dam ved Navervannet¹⁶². I tillegg fortsetter det å være materialproblemer i Glomfjord. Etter diskusjoner om cement-, jern-, trematerialer-, bensin- og oljebestillinger, ble det enighet om at disse bør komme fra

¹⁵⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 13-66) Angående forhold på Glomfjord: bilag 17: 1

¹⁵⁹ Ibid.: bilag 17: 2

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid.: 3

¹⁶² Ibid.: bilag 12 side 1

Glomfjord, og ikke fra kontoret i Trondheim. I tillegg bemerker Larsen og Stiegler at de nå ser det som nødvendig å sende purringer på samtlige bestillinger, enten via brev eller telefon. I tillegg burde purredatoene noteres. Jern til Storglomvanndammen hadde de derimot fått beskjed om at måtte tas fra lageret i Haugvik¹⁶³.

Det ble i tillegg også notert at selv Nordag hadde vansker med å skaffe tremateriale. Glomfjordbygg fikk derfor fullmakt til å kunne kjøpe inn selv det de trengte. Dette noterer de til tross for at de frustrert bemerker at en slik fullmakt er verdiløs da de allerede har lett etter, og ikke funnet tegn til tilgjengelig tremateriale¹⁶⁴. Likevel poengterer de at de vil gjøre sitt ytterste til tross for vansker mht. en slik oppgave. Bensin og olje er også mangelvare og Nordag kunne ikke garantere for nye forsyninger i nærmeste fremtid. I tillegg til drivstoff er det også mangel på reservedeler til traktorene. Disse hadde blitt bestilt om høsten, men det var intet nytt å melde her; virksomheten står dermed med syv defekte traktorer. Som erstatning gis det beskjed om at Auraanlegget stiller åtte traktorer til disposisjon, men det er ukjent om disse er bensin- eller dieseldrevne. Larsen og Stiegler ber kontoret i Glomfjord om å utarbeide et nytt program for bensin- og dieselbruk, samt for drivstoff brukt under transporten av traktorene.

Som en fortsettelse av den «fryktede» utsettelsen til 1. september, kommer de med en oppdatering vedrørende tilgangen av sand. Sanden oppe ved Storglomvannet var av en slik kvalitet at det var nødvendig å hente opp sanden fra andre steder i tillegg, noe som ville garantere den senere ferdig-datoen (1. september). Gruner reagerte meget negativt og forlangte at det under enhver omstendighet skulle gjøres så mye som mulig for å få brakt opp nok sand til å holde tidsfristen 1. august¹⁶⁵. Larsen og Stiegler forsøkte å overbevise om at slikt arbeid bare ville resultere i at sanden blir begravd under snøen, noe som krever mer arbeid. I tillegg nevnte de også at arbeidet sannsynligvis vil bli desto tyngre da det vil innebære å grave fram sanden fra under snøen, og hvis det blåser: at snøgroper blir blåst igjen og at arbeiderne må bruke timer med bare å måke snø¹⁶⁶. Gruner ignorerte dette, og krevde at det skulle gjøres ethvert forsøk på å gjennomføre sandtransporten om vinteren

Larsen og Stiegler ser det da nødvendig å be lederne i Glomfjord om å gjøre klar en plan for arbeid om vinteren, og samtidig be Gruner om å bli med opp til sandtaket ved Storglomvannet

¹⁶³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 1-12) Påskynnelse av arbeidet: bilag 12 side 2

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.: 3

¹⁶⁶ Ibid.

slik at han med egne øyne kan se over området og hvor mye snø det er snakk om¹⁶⁷. I møtet med Nordag kunne ingeniør Gröner igjen fortelle at de, på lik linje med Gruner mente at tidsfristen 1. august skulle holde, til tross for redegjørelsen til Stiegler og Larsen. Rapporten ble også sendt til ingeniør Brandtzæg, en av de ansvarlige i Glomfjord, med et eget brev som vedlegg. I vedlegget gjentok de kort hva som hadde skjedd i tillegg til en personlig beklagelse der de beklaget det negative resultatet av møtet. Tydeligvis vil ingen i ledelsen ta skylden for at tidsfristen forskyves til 1. september. Stiegler og Larsen er derimot av den klare oppfatning at tidsfristen 1. august ikke kan holdes¹⁶⁸. De håper å vise at kostnadene til drivstoff for å få traktorene rundt Storglomvannet, vil overbevise Gruner om at dette ikke er av interesse for Nordag¹⁶⁹.

3.4.4 Arbeidskraft

I begynnelsen av byggeprosjektet bestod mesteparten av arbeidskraften av folk allerede ansatt i de to virksomhetene. I avhør hos politiet fortalte Larsen at da dette ikke var tilstrekkelig, tok byggherren (tyskerne) saken i egne hender¹⁷⁰. Arbeidere ble da skaffet ved tvangsutskrivning eller via kontakt med arbeidsformidlingen. Det første brevet til arbeidsformidlingen er datert 2. mai 1941, og der bes det om 600 – 700 mann¹⁷¹. Arbeidet ifølge annonseringen var vanlig anleggsarbeid som forskalingsnekring, cementstøping og transportarbeid. I tillegg søkes det også etter mekanikere, smeder og folk som er vant til arbeid i fjellet. I tillegg kan det også være verdt å nevne et skriv som ble publisert fra Entreprenørens Landssammenslutning den 7. juni 1941: Der hadde forfatteren av skrevet blitt innkalt til et møte to dager før hos Reichskommisariatet angående bygge- og anleggsarbeider i Norge for Mineralöl-Baugesellschaft og at seks av dets anlegg; Aura, Glomfjord, Tyin, Årdal, Osa og Sauda, manglet tilstrekkelig arbeidskraft, og at det var nødvendig å hyre inn eller ansette så fort som mulig hele 10 000 arbeidere¹⁷². I den anledning ble det forespurt Landssammenslutningen om det var mulig for dem å innstille eller begrense sine prosjekter slik at de virksomhetene og arbeidstakerne kunne bli satt inn i *Ölbau's krigsvikte prosjekter*¹⁷³. Det ble understreket at det var uomtvistelig nødvendig å skaffe arbeidere til foretakene og at Ölbau hadde fått full støtte

¹⁶⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 1-12) Påskynnelse av arbeidet: bilag 4

¹⁶⁸ Ibid: bilag 12

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 2, O.O.4 Rapport til Trondheim og Sør-Trøndelag pris og rasjonerings polititi, 1946: 5

¹⁷¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 13-66) Angående forhold på Glomfjord.bilag 39

¹⁷² Ibid bilag 63

¹⁷³ Ibid.

hos Reichskommisariatet. Hvis det ikke viste seg å være mulig å nå det nødvendige antall arbeidere frivillig, så hadde Ölbau mulighet til å pålegge arbeidsplikt (Dienstpflicht)¹⁷⁴. Fra Landssammenslutningens side ble det anført at de ikke til enhver tid hadde kontroll over hvilke prosjekter hver enkelt virksomhet hadde, eller hvor mange arbeidere disse hadde ansatt. Derfor kunne de ikke gi noe konkret tall på hvor mange som var ansatt på private kontrakter og som dermed var tilgjengelige. I tillegg uttrykte de også tvil om hvor mange som var ansatt innen den private byggevirksomheten¹⁷⁵. For tiden var den private byggevirksomheten ganske liten på grunn av at mesteparten av arbeidsstokken hadde blitt lagt beslag på av de tyske myndighetene, og nå arbeidet på ulike anlegg på vegne av enten Wehrmacht (krigsviktige formål) eller for staten (jernbaner, veier osv.)¹⁷⁶. Forfatteren uttaler da at han tror det er en forholdsvis liten andel arbeidere som kan stilles tilgjengelig, spesielt sett opp mot at det kreves 10 000 arbeidere. I tillegg skal det også ha kommet ulike klager fra andre yrkesgrupper om mangel på arbeidskraft, blant annet i fiskerisektoren, land- og skogbruk, skipsfart og andre industrier. Dette medfører igjen at forfatteren tviler på at det er så mye ledig arbeidskraft som det ønskes. Han skriver også at det virker som at Reichskommisariatet også var klar over problemet, men ønsket likevel at Landssammenslutningen skulle forelegge saken for sine medlemmer. Tydeligvis er dette også planen for Murmesternes og Bygg- og Tømmermesternes Landsforeninger¹⁷⁷.

Glomfjordbygg hadde stor variasjon i antall arbeidere ansatt til enhver tid. I 1941 hadde de alt fra 300 til 1000 arbeidere på det meste. I avhør hos politiet har Watzinger forklart at 300 arbeidere ble tvangsendt fra Værnes da det ikke hadde vært mulig å få rekruttert nok folk på frivillig basis¹⁷⁸. Dette skal Larsen ha protestert mot. Flere arbeidere skal ha rømt fra anlegget, flere av de som ikke ble tatt, skal ha blitt anmeldt til politiet ut fra lister som hadde blitt laget av Watzinger¹⁷⁹. Watzinger selv sier at disse listene var skrevet på vegne av Stiegler og Larsen etter at de hadde fått påbud om det fra tysk politi¹⁸⁰. En formann, Haakon Wahl, ble avhørt av prispolitiet i 1946. Han kunne også fortelle at det hadde vært 150 mann, som

¹⁷⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 1-12) Angående forhold på Glomfjord.: bilag 63: 2

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Ibid.: 3

¹⁷⁸ :RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 2, O.O.4 Rapport til Trondheim og Sør-Trøndelag pris og rasjonerigns polititi, 1946: 11

¹⁷⁹ Ibid.: 7

¹⁸⁰ Ibid.: 12

opprinnelig var blitt samlet sammen på Værnes, som skulle bli sendt til Glomfjord¹⁸¹. Larsen fortalte da at de skulle reise neste fredag, to dager etter å ha fått beskjed. Etter litt diskusjon med de oppmøtte arbeiderne, gikk Larsen med på å gi tid til dem som trengte å reise hjem for å få satt på stell det som måtte ordnes. De ble tilbudt akkordlønn og de som trengte det, skulle få arbeidssko som de kunne bruke i Glomfjord. Wahl fortalte at han ble skuffet da han kom til Glomfjord. I stedet for akkordlønn fikk de bare timebetalt, som var nesten tilsvarende lønnsnivået de hadde hatt tidligere. Skoene de fikk var derimot sko ment for bruk i Haugvik, ergo ubrukelige i terrenget rundt Glomfjord. Wahl hadde også hørt om arbeidere som flyktet. Flere hadde blitt tvangsutskrevet og sendt til Glomfjord mot sin vilje¹⁸². Derimot ønsket han å påpeke at han aldri følte seg direkte truet av Larsen, det følte heller for ham at det var Larsen som var under press. Wahl arbeidet på anlegget helt til det ble nedlagt i høsten 1942.

3.4.5 Avviklingen av driften

Anlegget ble angrepet og sabotert natt til 21. september 1942. 12 menn av britisk og norsk herkomst hadde reist fra Orknøyene med den franske ubåten Junon den 11. september¹⁸³. Med mål om å sabotere aluminiumsproduksjonen, hadde de klart å gå i land i Bjærfjorden og krysse fjellet nordover og komme seg ned til Glomfjord¹⁸⁴. Deretter hadde de delt seg i to grupper med hvert sitt mål; en gruppe skulle sprengte rørgaten oppover i dalen, mens den andre skulle sabotere kraftstasjonen¹⁸⁵. Sabotasjen gikk som planlagt og tre sprenginger ble foretatt inne i kraftverket og rørgata ble sprengt¹⁸⁶. To av rørene ble skadet, der ett var fylt med vann som ble skylt nedover og begravet store deler av terrenget mellom kraftverket og fjellet. Salberg sier i sin dagbok den påfølgende dagen at vannet har skyllet med seg ca. 10 000 – 12 000 m³ stein og grus som når opp 6 – 7 meter over de gamle rørene¹⁸⁷. Inne i kraftverket var blandemaskinen og steamkjelen helt begravet. Det samme gjaldt pukklagrene og alt verktøy. Begge kraftverkene ble satt ut av drift og hele Meløy var mørklagt. Av skader inne i hallen kan det være verdt å nevne at utenom å være fylt med slam, var generator 5 og 6 uskadet. Ingen nordmenn ble drept i angrepet, men en tysk vaktpost inne i anlegget ble skutt¹⁸⁸.

¹⁸¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 2, O.O.4 Rapport til Trondheim og Sør-Trøndelag pris og rasjonerings polititi, 1946: 15

¹⁸² Ibid.: 16

¹⁸³ Stephen Schofield, *Operasjon Muskedunder Glomfjord-raidet i 1942*. 1964: 20

¹⁸⁴ Ibid.: 34

¹⁸⁵ Ibid.: 51

¹⁸⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 13-66) Angående forhold på Glomfjord bilag 66: 458

¹⁸⁷ Ibid

¹⁸⁸ Ibid.: 459

Oppryddingen av rørgata ble straks begynt, men det var minimalt arbeid som ble utført da de fleste av arbeiderne var sperret inne i brakkene sine grunnet etterforskningen¹⁸⁹. Mesteparten av uken ville gå til opprydding på kraftstasjonen mens det var normal, om enn hemmet drift på de andre anleggsplassene¹⁹⁰. På dette tidspunktet var det 512 arbeidere og 30 funksjonærer som jobbet i Glomfjord. Det videre arbeidet i Glomfjord skal ha fortsatt til januar 1943 da de ble nedlagt¹⁹¹. Det ble ikke fremsatt noen beviser hvorfor det ble nedlagt, men Frostating Lagmannsrett hever tyskerne allerede hadde planlagt det i mai 1942. Et av årsakene kan være at Albert Speer hadde bestemt at Koppenberg programmet skulle nedskaleres grunnet logistikkproblemer og lite kontroll på A/S Nordag sin side¹⁹². Etter at Glomfjordbygg stoppet driften skulle Haugvik Smelteverk overta byggeprosjektene på smelteverket mens Glomfjord kraftverk skulle overta prosjektene ved kraftverket¹⁹³.

¹⁸⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3, OO37 (bilag 13-66) Angående forhold på Glomfjord: 459

¹⁹⁰ Ibid.: 462

¹⁹¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 121

¹⁹² Esben Waagner Birkeland, *Kollaborasjon og Motstand Haugvik Smelteverks virke under andre verdenskrig* (Masteroppgave) 2012: 65

¹⁹³ Ibid.: 66

Kap. 4 Betongbygg A/S Kristiansand og Kristiansand Jernbeton A/S

I tillegg til å bli tiltalt for ulovlig krigsarbeid i Trondheim og Glomfjord, ble de tre tiltalte også tiltalt for byggearbeid som deres undervirksomhet i Kristiansand deltok i. Dette var virksomheten Betongbygg A/S Kristiansand for de tiltalte Stiegler og Mauring¹⁹⁴, og virksomheten A/S Jernbeton Kristiansand for Larsen¹⁹⁵. Begge disse virksomhetene deltok i såkalt støtte til fienden da de var engasjert for å drive anleggsvirksomhet for tyskerne under krigen, der de primært arbeidet med prosjekter tilknyttet flyplasser og festningsverk i Kristiansand-området. På grunn av at dette arbeidet var ledet av en annen virksomhet, kan det være nyttig å ta med de to personene som hadde ansvar for de to Kristiansand-virksomhetene i tillegg. Dette var Alf Sørvig for Betongbygg A/S Kristiansand og Martin Størseth for A/S Jernbeton Kristiansand. I denne delen skal vi, i tillegg til å se på rettsprosessen for de tre hovedtiltalte (Stiegler, Larsen og Mauring), også se på hvordan det gikk med de to andre (Sørvig og Størseth). Dette vil være med på å danne et bilde av hvordan det gikk med Kristiansand-virksomhetene ut fra synspunktene til de som var der. De tre hovedtiltalte, som hadde sine kontor i Trondheim, var sjelden i Kristiansand; av praktiske årsaker kun noen få ganger. De to andre var de med høyest rang i Kristiansand-virksomhetene, spesielt Sørvig som hadde vært disponent siden virksomheten startet i 1932, mens Størseth først fikk stillingen som disponent i 1941. Begge virksomhetene skulle bli engasjert av tyskerne til diverse byggeprosjekter knyttet til militære anlegg på Sørlandet. Dette kapittelet belyser to andre virksomheter som de tiltalte hadde stiftet med det mål om å undersøke hvorfor de ble frikjent for disse, men ikke Glomfjordbygg.

4.1 Betongbygg A/S Kristiansand

Alf Sørvig var disponent for Betonbygg A/S sin filial i Kristiansand, og hadde for det meste den daglige ledelsen der. Før invasjonen var de kun engasjert innen sivile oppdrag, med f. eks bygging av Maudal Kraftanlegg og tilfluktsrom i Kristiansand¹⁹⁶. Da invasjonen skjedde, ble kraftanlegget sabotert av norske soldater på tilbaketog og virksomheten startet med reparasjonsarbeider der. Sørvig kom tilbake til byen den 19. april etter å ha vært evakuert og å ha hørt rådmannens oppfordring om å returnere og få i gang arbeid¹⁹⁷. Rådmannen skal ha

¹⁹⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 143

¹⁹⁵Ibid s. 154

¹⁹⁶ L-sak mot Alf Sørvig, Rapport til Politimestern i Kristiansand - Avhør av Alf Prytz Sørvig 07.10.46, 1947: 2

¹⁹⁷ L-sak mot Alf Sørvig, Redegjørelse vedrørende Betongbygg A/S forbindelse med tyske arbeidere i 1940 og senere 26.07.45, 1945: 1

kjeftet på ham for å komme tilbake så sent. Den 24. april hørte han over radio at Centralkomiteen i Trondheim hadde bedt folk om melde seg til arbeid ved flyplassene på Værnes og Lade. I samme sending hørte han også at modervirksomheten (Betongbygg A/S) i Trondheim var et av disse¹⁹⁸. Sørvig forteller at det gikk sterkt inn på ham da han visste at det foregikk krigshandlinger i Trondheims-området og at virksomheten da måtte være i en alvorlig tvangssituasjon siden den kunne gå med på dette¹⁹⁹. Videre sier han at det fremgikk av sendingen at de var under tysk tvang. På samme tid hadde tyskerne forlangt arbeidere til arbeidet med Kjevik Flyplass. Han fikk ingen krav da, men regnet med at de ville bli kontaktet senere, noe han bestemt ville nekte å etterkomme. Trondheims-avdelingen ble forsøkt kontaktet flere ganger, men det var ingen forbindelse.

Den 3. mai ble han oppringt av en overingeniør Olafsen i Vegvesenet i Vest-Agder om han kunne påta seg en del arbeider ved Kjevik Flyplass. Kjevik hadde blitt benyttet av tyskerne som flyplass for jagerfly helt siden den 10. april²⁰⁰. Flyplassen skulle fungere som et av støttepunktene i innløpsfjorden i Kristiansand²⁰¹. Overingeniøren hadde tidligere blitt oppsøkt av tyskere som skulle ha ham til å gjøre det, noe han nektet. Sørvig nektet også. En dag senere, etter en samtale på kontoret til Olafsen der en baurat Arneth også hadde deltatt (og Sørvig igjen hadde nektet å arbeide), summerte Sørvig alternativene for seg selv: Arbeidet gikk ut på bygging av diverse brakker og utbedring av veien til flyplassen. Alternativene var: Frivillig entreprise, tysk ordre om å la arbeidet utføre, eller at tyskerne hentet arbeidere fra Tyskland og utførte arbeidet selv²⁰². Mandag den 6. mai ble han innkalt til et møte der han fremdeles nektet å arbeide. Denne gangen fikk han ordre om å bli med og iverksette arbeid på Kjevik, men nektet på grunn av at han måtte ha kontakt med styret i Trondheim for bekreftelse, samt utstyr og mannskap; han hadde intet av dette²⁰³. Tyskerne forsøkte da også å komme i kontakt med selskapet i Trondheim, men fikk heller ikke kontakt. Han forteller at han på dette tidspunktet ikke tør å protestere mer, «*Tyskerne hadde revolvere, men jeg ingen*»²⁰⁴. Noen dager senere forlangte tyskerne påny at han skulle påta seg en kontrakt på levering og legging av flylemmer (roster) til flyplassene. Han ble da kontaktet flere ganger i

¹⁹⁸ L-sak mot Alf Sørvig, Redegjørelse vedrørende Betongbygg A/S forbindelse med tyske arbeidere i 1940 og senere 26.07.45, 1945: 1

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Bjørn Hafsten, Ulf Larstuvold, Bjørn Olsen, & Sten Stenersen, *Flyalarm - Luftkrigen over Norge 1939-1945* 2005: 388

²⁰¹ Hjalmar I Sunde, *Kanonene på Møvik En beretning om tyskernes Batterie Vara* 2015:38

²⁰² L-sak mot Alf Sørvig, Redegjørelse vedrørende Betongbygg A/S forbindelse med tyske arbeidere i 1940 og senere 26.07.45, 1945: 2

²⁰³ Ibid.: 2

²⁰⁴ Ibid.

løpet av dagene etter med beskjed om å ta kontrakten, til tross for hvor mye han nektet. Han måtte til slutt gå med på et møte med en forstmeister Köhler, trevareleverandør Olsen og en tysker til. Etter at Sørvig og Olsen igjen hadde forklart vanskelighetene med leveransen av materiale, ble Köhler så sint at han brølte at han ikke kom for å diskutere vanskeligheter, og at de to bare hadde å finne seg i å gjøre som tyskerne ville²⁰⁵. Sørvig nevner også at Köhler samtidig sprang opp og slo på revolveren sin. I senere intervju med politiet etter krigen, har Sørvig fortalt at han på den første turen til Kjevik ble gjort oppmerksom på at mer vegring mot å inngå mer arbeid for tyskerne ville bli sett på som sabotasje og medføre at han ville blitt arrestert og deportert til Tyskland²⁰⁶. Sammen med ordren om å ta arbeid på Kjevik Flyplass, skulle også lignende oppgaver utføres på Evjemoen flyplass. Derimot skulle rammeleggingen der utføres av tyske virksomheter, mens Sørvig kun skulle ta hånd om den delen av vareleveransen som foregikk over land²⁰⁷.

I brev fra Størseth i A/S Jernbeton Kristiansand til modervirksomheten i Trondheim den 1. juni 1940 får vi en bekreftelse på arbeidet da det fremgår at Betongbygg er for øyeblikket ansatt for å bygge ut flyplassen på Kjevik sammen med Høyer-Ellefsen²⁰⁸. Sørvig får først kontakt med Betongbygg Trondheim den 14 mai 1940, da han fikk sendt en redegjørelse den 11 mai²⁰⁹. I tillegg til å kreve en mer utfyllende rapport om situasjonen, kunne Trondheimsvirksomheten fortelle at de på lik linje med Sørvig hadde blitt pålagt av tyskerne å utføre arbeid på diverse flyplasser. Stiegler (brevets forfatter) kunne også fortelle om at de tre Trondheimsvirksomhetene hadde inngått et samarbeid, og at de arbeidet med å få forhandlet en arbeidskontrakt som baserte seg på den Høyer-Ellefsen hadde brukt i arbeidet på Forus. Stiegler skulle sende over en kopi når det var fullført og anbefalte ham å få gjennom en tilsvarende selv²¹⁰. Gjennom brevet antok Sørvig at Trondheimsvirksomhetene hadde vært under tvang, men det var ikke mye relevant angående driften i Kristiansand

Sørvig ble også «ansatt» av Wehrmacht for å bygge ut leirene på Evjemoen og Gimlemoen. I flg. Sørvig var det Luftwaffe som hadde nevnt virksomheten Betongbygg A/S Kristiansand da hæren var på utkikk etter entreprenører for å ta arbeidet. Han protesterte også da, med det

²⁰⁵ L-sak mot Alf Sørvig, Redegjørelse vedrørende Betongbygg A/S forbindelse med tyske arbeidere i 1940 og senere 26.07.45, 1945: 3

²⁰⁶ L-sak mot Alf Sørvig, Rapport til Politimestern i Kristiansand - Avhør av Alf Prytz Sørvig 07.10.46, 1947: 3

²⁰⁷ Ibid.: 5

²⁰⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 158

²⁰⁹ Ibid s. 147

²¹⁰ Ibid s. 148

argumentet at det ikke var mulig pga. at alle arbeiderne hans var opptatt på Kjevik. Dette skulle ikke være noe problem på grunn av at det allerede var engasjert andre virksomheter på Evjemoen og Gimlemoen, samt at Luftwaffe også skulle overføre noen arbeidere dit²¹¹. Noen av Sørvigs arbeidere ble også overført fra Kjevik da arbeidet der var over. Det ble ikke benyttet anbud vedr noen av leirene; de fikk som oftest ordre om å begynne arbeidet samt hva som skulle bygges og bli enige om prisen senere. Sørvig nevner her at det var litt drygt å kalle det «anbud», det var mest for at de tyske oppdragsgiverne kalte det det. Gjennom hele krigen fikk de oppdrag de måtte utføre og så ble det skrevet anbud vedr. oppgavene enten mens de utførte dem, eller når de var ferdige²¹². Senere på høsten ble de også satt til å jobbe på en flyplass på Lista. Der var det også andre norske virksomheter som bygget kaserner, så de fikk i oppgave å legge roster på nødlandingsbanen der²¹³. De fikk ikke vite hva de skulle gjøre på forhånd. Etter en stund ble de imidlertid fratatt arbeidet der; det viste seg at rostene var dårlig lagt og flere fly havarerte da de landet, og i tillegg mente tyskerne at de jobbet for sakte. De ble fratatt arbeiderne sine som da ble overført til en tysk virksomhet²¹⁴. I løpet av krigen skulle Betongbygg Kristiansand utføre arbeid rundt omkring på Sørlandet.

4.2 Kristiansand Jernbeton A/S

Martin Størseth var hovedtiltalt i saken mot Kristiansand Jernbeton A/S i Kristiansand. I rettsaken mot de tiltalte i Centralbygg var det Larsen som ble tiltalt for dette punktet²¹⁵. I teorien ville også Frost vært tiltalt her, da han også var medlem av styret i Trondheims- virksomheten. Kristiansand Jernbeton A/S ble, på lik linje med Betongbygg A/S Kristiansand, tiltalt for brudd på landssvik loven da de hadde utført tyskerarbeid. Ifølge avhør med Størseth, foregikk prosessen da de inngikk samarbeid med tyskerne, på lignende vis som det hadde foregått med Betongbygg A/S Kristiansand. Størseth hadde, på lik linje med Sørvig, vært evakuert, og returnerte etter ca. 14 dager²¹⁶. Størseths egentlige plan hadde vært å komme seg helt til Trondheim, men ble stoppet i Telemark. Da han kom tilbake, arbeidet virksomheten med tilfluktsrom på vegne av Kristiansand kommune, noe de fortsatte med fram til de ble oppsøkt av tyskere. Han var usikker på datoen, men antok at dette var den 25. april. Da kom

²¹¹ L-sak mot Alf Sørvig, Redegjørelse vedrørende Betongbygg A/S forbindelse med tyske arbeidere i 1940 og senere 26.07.45, 1945: 6

²¹² L-sak mot Alf Sørvig, Rapport til Politimestern i Kristiansand - Avhør av Alf Prytz Sørvig 07.10.46, 1947: 6

²¹³ Ibid s. 7

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 154

²¹⁶ RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kristiansand politikammer: Anr. 82/45, Rapport til hr Politimesteren i Kristiansand 02.01.46: 2

en Winkelevski og skulle ha dem til å utføre reparasjonsarbeid og bygge barakker på Odderøya²¹⁷. Odderøya var et av de første fortene tyskerne tok kontroll over i prosjektet om Skagerak sperren (den tyske planen for å blokkere Skagerrak²¹⁸). Odderøya og flere av de andre byggeplassene de to virksomhetene måtte jobbe på, var en del av dette store prosjektet. Størseth nektet, og unnskyldte seg med at de manglet verktøy, redskaper og mannskap til å utføre det. Winkelevski truet ved å vise til pistolen på beltet sitt. Han hadde også med en ordre om at de skulle utføre reparasjonsarbeidet²¹⁹. I mai ble de også satt til å arbeide på Flekkerøya (og på Randøya og Lista), der de bygde bl.a. mannskaps-, kjøkken- og sykehusbrakker, kantiner, garasjer, snekkerverksted, brygger, veianlegg og fundamentering for kanonstillinger samt utførte fjellsprenninger²²⁰.

I Centralbyggsaken i Frostating lagmannsrett blir også et møte med en annet virksomhet om arbeid illustrert, samt den første korrespondansen med modervirksomheten i Trondheim; Jernbeton Trondheim. Her fortelles det at Størseth ble kontaktet i mai av ingeniør Selmer med anmodning om å ta over arbeid på Flekkerøya. Selmer skulle stå for mannskap og maskiner. Størseth var klar over at Selmer hadde aksjemajoriteten i Kristiansand-virksomheten, og mente seg derfor forpliktet til å utføre arbeidet²²¹. Den «ingeniør Selmer» det er snakk om her, kommer ikke direkte frem i rettsdokumentet, men ifølge utredning fra overrettssakfører Kåre Tapper er dette virksomheten F. Selmer A/S²²². Tapper kunne videre forklare at det var snakk om at Kristiansand skulle bistå primært med administrasjon og materialinnkjøp. Retten går ikke mer i dybden om Kristiansandsvirksomhetens involvering med Selmer A/S, men det er verdt å nevne at denne virksomheten, som en av de største entreprenørvirksomhetene i Norge før krigen, ville kunne ha stor innflytelse²²³. F. Selmer A/S hadde vært «ansatt» av tyskerne for å bygge ut Fornebu og var i konflikt med tyskerne om omfanget av utbyggingen og uvilje til å ta jobben²²⁴. Retten vedgår at Størseth arbeidet fremover på egen hånd, da det første brevet fra Kristiansand til Trondheim er datert den 1. juni 1940. Han forteller der at de er i gang med bygging på festningsanleggene på Odderøya og Flekkerøya, og der han tror de har

²¹⁷ RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kritiansand politikammer: Anr. 82/45, Rapport til hr Politimesteren i Kristiansand 02.01.46:2

²¹⁸ Sunde, 2015: 27

²¹⁹ L-sak mot Alf Sørvig, Rapport til Politimestern i Krisitansand - Avhør av Alf Prytz Sørvig 07.10.46: 5

²²⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 155

²²¹ Ibid.: 155

²²² RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kritiansand politikammer: Anr. 82/45, nr74 Ad Landssviksak mot ingeniør M. Størseth, Kristiansand S fra Kaare J. Tapper 27.10.49: 4

²²³ Ellingsen 1993: 196

²²⁴ Ibid.: 195

arbeid for en lang tid fremover²²⁵. Størseth sier ikke noe om dette er negativt eller ikke, men nevner at det er god inntekt der. I tillegg nevner han også at de arbeider i Mandal med en flyplass, og at det er generelt lite annen byggevirksomhet som foregår i Kristiansand utenom det som tyskerne starter. Til slutt nevner han at Høyser-Ellefsen arbeider på Kjevik flyplass mens Betongbygg jobber i Kjevik med brakkebygging og i Mandal med legging av treplater for landingsbanen.

I følge Størseth kunne de ikke unngå å få flere oppdrag og dermed arbeidet på flere områder. Flere ganger skal han ha forsøkt å unnskyldte seg med ulike årsaker uten å ha blitt hørt. Etter hvert skal de også måtte arbeide i Mandal, Greipstad, Kjevik, Marvika samt i og rundt Kristiansand²²⁶. Etter 1941 skulle mengden arbeid av ulike årsaker ha blitt gradvis redusert; en av årsakene har vært mangel på mannskap, noe tyskerne skal ha løst ved å rekvirere arbeidere fra andre mindre entreprenører²²⁷. Likevel skal arbeidsmengden ha økt betydelig i forhold til det det var før krigen. Ved krigsutbruddet var arbeidsstyrken cirka på 40 mann med 40 851 timeverk for året 1939²²⁸. I 1940 ville det nå 1 583 000 timeverk, i 1941 1 428 507 timeverk, mens det gradvis gikk ned til ca. 400 000 timeverk i 1942 og ca. 189 000 timeverk i 1944²²⁹. Det er fremlagt bevis på at enkelte oppdrag har blitt avvist av Størseth, men han har ikke klart å unngå de andre oppdragene som ble pålagt. Winkelevski skulle også være med på arbeidet på Flekkerøya, og sammen med flere andre tyske byggeledere skulle de plage Størseth og virksomheten med anklager om forsinkelser og at arbeiderne somlet²³⁰.

4.3 Rettsoppgjøret for Betongbygg Kristiansand

For å ha samarbeidet med fienden ble Betongbygg A/S sin underfilial i Kristiansand:

Betongbygg A/S Kristiansand, tiltalt før økonomisk landssvik. Her var det Stiegler og

Mauring som var de tiltalte. Ifølge rettsdokumentet hadde Kristiansandsavdelingen under

okkupasjonen hatt en omsetning på 51 800 000 kr, derav var 7 000 000kr fra norske

virksomheter²³¹. (Til sammenligning hadde de de hatt en omsetning på 5 000 000 millioner i

²²⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 157

²²⁶ RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kristiansand politikammer: Anr. 82/45, Rapport til hr Politimesteren i Kristiansand 02.01.46, 1946: 5

²²⁷ Ibid.

²²⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 155

²²⁹ Ibid s. 156

²³⁰ RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kristiansand politikammer: Anr. 82/45, Rapport til hr Politimesteren i Kristiansand 02.01.46, 1946: 6

²³¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 146

5års perioden før krigen.) Som en del av etterforskningen ble dokumenter fra etterforskningen vedrørende tiltalen til Sørvig brukt. Derfor ble mesteparten av saken behandlet på lik måte som diskusjonen om Sørvigs skyld. Sørvig var fremdeles under etterforskning da denne saken pågikk²³². Sørvig var egentlig ilagt en bot på 10 000 kr den 24. oktober 1949, men hadde anket den 17. mars 1950²³³. Retten godtar at det hadde vært lite kommunikasjon mellom Sørvig i Kristiansand og styret i Trondheim i de første månedene av okkupasjonen, noe som ville påvirke den daglige driften. Sørvig fikk først kontakt med Trondheim i mai 1940, da hadde de allerede begynt med oppdrag i Kristiansand. Det første brevet fra Kristiansand hadde blitt sendt den 11. mai, mens svaret kom tilbake den 24. Retten var med andre ord klar over hvilken innstilling styret i Trondheim hadde, da de fortalte om stiftelsen av Felleskontoret, og anbefalte Sørvig å forsøke å lage kontrakter som ble utformet lik kontraktene som Felleskontoret brukte²³⁴. Dette omfattet også klausulen som først hadde blitt signert i kontrakten mellom tyskerne og Høyser-Ellefsen, som tyskerne senere hadde forelagt for Trondheimsvirksomhetene²³⁵. Høyser-Ellefsen ble erklært skyldig den 29. oktober 1949 og måtte betale en bot på 2 millioner kroner²³⁶. Retten kommenterer ikke utformingen av kontrakt-standarden som Høyser-Ellefsen skulle sette ved å fastslå at det var benyttet tvang. Derimot forstår retten at det var lite bruk av oppdrag eller anbud under krigen, noe som kan tyde på at retten er villig til å medgå at det var brukt tvang. Det er tydelig at det at arbeiderne har blitt skjøvet fra arbeidsplass til arbeidsplass samt at det var snakk om mange forskjellige arbeidsplasser i begynnelsen av krigen gjorde det vanskelig å holde kontroll²³⁷. De godtar også at Sørvig har hatt det inntrykk at det foregikk tvang også hos Trondheims virksomhet, noe han forsto ut fra brevet. Derimot hadde det ikke noe betydning for det arbeidet de hadde overtatt i Kristiansand²³⁸. De tiltalte var i Kristiansand noen ganger, ca. 1-2, men det er godtgjort at det var på grunn av arbeidet de hadde med norske oppgaver. Retten tror ikke at noen av turene har vært for å inspisere tyske byggeprosjekter. Mao. reiste Stiegler dit for å se på de norske oppdragene de fremdeles hadde, mens Mauring dro dit én gang for å møte skattemyndighetene.

²³² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 146

²³³ Ibid.

²³⁴ Ibid.: 148

²³⁵ Ibid.: 147

²³⁶ Ellingsen 1993: 94

²³⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 145

²³⁸ Ibid.: 148

Derimot ble skattesaken i 1943 påpekt. Her skulle begge virksomhetene (Betongbygg Kristiansand og Betongbygg Trondheim) ta på seg diverse byggeoppdrag sammen; retten nevner tre prosjekter: I Møvik, Kjevik og et ikke navngitt sted, alle tyskerarbeid²³⁹. Her skulle Trondheims virksomheten levere nødvendige maskiner samt spesialister og konsulentbistand hvis nødvendig, mens Kristiansand skulle stå for resten. Virksomhetene skulle betales totalt 200 000 kr. Hver for det utførte arbeidet. Det viste seg imidlertid at Trondheimsvirksomheten aldri leverte noe av det de skulle levere, og at Kristiansandsvirksomheten gjorde alt selv, men likevel overførte 200 000 kr til Trondheim. Dette ble antagelig gjort for å unngå skatt²⁴⁰. Disse pengene skal ha blitt tilbakeført senere. Retten påpeker at de to virksomhetene i bunn og grunn drev skattesvik, men det gikk ikke ut over dommen, eller om de ble dømt for det senere.

Retten tillegger dem uskyld da de påpeker at de første arbeidene ble begynt i perioden før de fikk kontakt med Kristiansand. Retten nevner også at det er usikkert hva som skal trekke ut fra brevet fra Stiegler fra den 25. mai, da kontraktsformen han nevner kan sees på som retningslinjer for inngåelse av kontrakter med tyskere. Brevet er dessuten skrevet i en forvirret tidsperiode, noe retten tar hensyn til. I tillegg legges det opp til at Sørvig skulle få mer myndighet som en følge av alt tyskerarbeidet. I det ble begrensningen som tidligere hadde vært at Sørvig ikke kunne legge inn anbud over 10 000kr, fjernet²⁴¹. Derimot virket det som at det var ren formalitet, da Sørvig allerede hadde levert slike anbud. De påpekes dog at dette ikke har gjaldt tyske oppdrag, da de aldri ble levert inn anbud for²⁴². For retten virker det som at de tiltalte har gjort det de kunne som styremedlemmer i virksomheten, men har hatt liten reell innflytelse i virksomheten. At tyskerne var så harde mot Sørvig, pluss at oppdragene ble igangsatt før man fikk kontakt med Trondheim, anseer retten som legitime årsaker for at de ikke har hatt kontroll overfor virksomheten. I og med at de tiltalte aldri deltok i noen av byggeprosjektene, samt at det heller ikke ble ytet noe økonomisk bistand fra Trondheimsvirksomhetene dømmer retten at det ikke har vært noen rettstridig bistand til fienden²⁴³.

4.4 Rettsoppgjøret til Kristiansand Jernbeton

Kristiansand Jernbeton ble også tiltalt for økonomisk landssvik etter krigen for byggeprosjektene med okkupasjonsmakten. Selve virksomheten Kristiansand Jernbeton A/S

²³⁹ Ibid.: 151

²⁴⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 152

²⁴¹ Ibid.

²⁴² Ibid.: 153

²⁴³ Ibid.

ble i samsvar med Erstatningsdirektoratet oppløst da virksomheten den 6. juni 1946 overførte all profitt virksomheten hadde hatt i forbindelse med arbeide for tyskerne²⁴⁴; 25 000 kr. skal ha blitt registret overført til Erstatningsdirektoratet. (Virksomheten skal, ifølge rettsdokumentene, ha hatt en total omsetning under okkupasjonen på kr 20 499 034, av dette var kr 19 583 736 fra arbeid for tyskerne²⁴⁵.) Virksomheten ble avviklet etter dette. I Centralbyggsaken var det kun Larsen som ble tiltalt for dette punktet; økonomisk landssvik. Hadde Frost vært en av de tiltalte, hadde også han vært tiltalt for dette punktet. Størseth var også blitt tiltalt for landssvik den 14. juni 1948, men på grunn av bevisets stilling var saken hans blitt henlagt den 29. november 1949.²⁴⁶ Retten går igjennom hendelsesforløpet i begynnelsen av okkupasjonen. De bruker også dokumentene fra rettsaken fra den daglige lederen i Kristiansandvirksomhetet (Martin Størseth), så hendelsesforløpet for Størseth den første perioden under invasjonen går også gjennom. Av de mange byggeprosjektene er det arbeidet på Gimlemoen, Flekkerøy, Mandal flyplass, Odderøya og Lista flyplass som tiltalen er basert på²⁴⁷. Retten hadde registrert flere andre byggeprosjekter av varierende størrelser, som f. eks Marvika marinestasjon, Kjevik flyplass og rundt omkring i Kristiansand. De går ikke mer i detalj om hvorfor det var akkurat disse førstnevnte som ble stående i tiltalen mens de sistnevnte ikke ble tatt med. Retten går videre gjennom hendelsesforløpet i april-mai fram til de første brevene mellom Kristiansand Jernbeton og Jernbeton Trondheim. Retten begynner med at Størseth ble kontaktet av tyskerne like etter at han kom tilbake til Kristiansand og fikk pålegg om å ta snekkerarbeid på Flekkerøya²⁴⁸. I tillegg til det tidligere nevnte brevet fra Størseth, går retten også gjennom det første brevet fra Trondheim, her signert Frost den 6. juni 1940²⁴⁹. Mye av det han skrev til Størseth er også relativt likt som det som ble sendt til Sørvig. Han nevner også at de benytter seg av kontrakten som Høyer-Ellefsen har med tyskerne om flyplassarbeid i Stavanger, og at Størseth må sørge for noe tilsvarende. Retten anser det godtgjort at de oppdragene som Størseth har tatt på Odderøya, Flekkerøya, Mandal, Lista og Gimlemoen er gjort på egen hånd uten noe innflytelse fra Trondheim²⁵⁰. De mener at det ikke er relevant at Størseth har manglet prokura for å kunne starte slike arbeider, pga. at det ikke virker som det var noen formell skriving av kontrakt med

²⁴⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 156

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.: 155

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Ibid.: 156

²⁵⁰ Ibid.: 158

tyskerne. Det vises også til at oppdragene de (Kristiansandsvirksomheten) arbeidet med i begynnelsen, skulle utvikle seg til langt større prosjekter som delvis strakk seg ut gjennom hele okkupasjonstiden. Dette har da medført at Kristiansand Jernbeton har måttet arbeide i Mandal fram til 1942, på Lista og Gimlemoen til 1944 og på Odderøya og Flekkerøya til 1945²⁵¹. Størseth har forklart at disse oppdragene kom i form av pålegg som han ikke klarte å si nei til. Retten ser ingen bevis på at det hverken er gjort drøfting på forhånd, eller at den tiltalte Larsen var på det²⁵². De ser heller ingen beviser på at noe av arbeidet som Kristiansandsvirksomheten gjennomførte var med assistanse fra Trondheimsvirksomheten eller at Larsen har drevet noen form for konsulentarbeid der. Han har vært i Kristiansand noen ganger under krigen, men retten går ut fra at han aldri inspiserte arbeidene på de tyske arbeidsplassene²⁵³.

På lik linje med Betongbygg Kristiansand forsøker Kristiansand Jernbeton også å narre systemet. I deres tilfelle hadde de kjøpt inn råvarer for 165 000 kr. i Trondheimsvirksomhetens navn²⁵⁴. Dette gjorde de for å kunne utnytte rabatter som Trondheimsvirksomheten hadde. I tillegg hadde Kristiansandsvirksomheten overført 300 000kr til Trondheimsvirksomheten som forskudd på inntekt de to hadde²⁵⁵. Dette viste seg egentlig å være for at pengene skulle skattlegges i Trondheim og ikke i Kristiansand slik at den relativt mindre og yngre Kristiansandsvirksomheten skulle unngå en høyere skatt i og med at de manglet gjennomsnittsligning og avskrivningsobjekter. Både Størseth og Larsen har vært klar over dette²⁵⁶. For retten virker det som at saken er et rent forsøk på skattesvindl, men mer sier de ikke om det.

Retten ser ingen beviser på at Larsen har hatt noe å gjøre med de oppdragene som ble overtatt eller de som kom i etterkant²⁵⁷. Det er heller ikke bevist at han har deltatt i noe av tyskerarbeidet som følge av sin plass i Jernbeton Kristiansand eller som direktør i Jernbeton Trondheim. Retten spør så videre om det har vært tegn på forsøk fra Larsen om å stanse eller holde igjen Størseth i å la ulike prosjekter gjennomføres. Det er på det rene at styret i Trondheim kunne utøve en sterk innflytelse overfor Størseth, samt at Larsen hadde vært i

²⁵¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50:158

²⁵² Ibid.

²⁵³ Ibid.

²⁵⁴ Ibid.: 159

²⁵⁵ Ibid.: 159

²⁵⁶ Ibid.: 160

²⁵⁷ Ibid.

Kristiansand flere ganger. Larsen har derimot gitt forklaring om at han, da han var i Kristiansand, har oppfordret Størseth om at han skulle forsøke å begrense tyskerarbeidet. Denne oppfordringen har retten inntrykk av at Størseth har fulgt²⁵⁸. Selv om Larsen har sittet i styret for Jernbeton Kristiansand, virket det for retten at var begrenset i å utøve sin myndighet fra Trondheim. Da virker det som at de (styret i Trondheim) i teorien ikke kunne utøve sin myndighet i det hele tatt, spesielt i perioden i begynnelsen av okkupasjonen, noe som har skapt en kjedereaksjon med flere oppdrag som har vært vanskelige å unngå. Retten anser med det at Larsen ikke har utøvet rettstridig bistand til fienden og vil med det frikjennes for dette tiltalepunktet for dette tiltalepunktet²⁵⁹.

4.5 Oppsummering: Kristiansand virksomhetene

Selv om Stiegler og Muring ble frikjent på dette punktet, presenterer Kristiansand virksomheten et interessant kapittel i rettsaken, og strengt tatt i hele historien om landssvikoppgjøret. De tiltalte ble frikjent for at de i den mest kritiske perioden i vurderingen av utilbørighet ikke var til stede. Som retten mener, var det innforstått at de tiltalte ikke kunne gjøre noe da det ikke var mulig å kommunisere mellom Trondheim og Kristiansand. Hadde de derimot vært til stede kunne, skyldspørsmålet gått en annen vei, og det måtte istedet ha blitt lagt vekt på perioden i 1940 istedenfor. Nettopp dette kan vi gjøre med spørsmålet om Sørvig sin skyld. Han var til stede under invasjonen i april / mai 1940, men ble plaget og truet iherdig av tyskerne for å ta arbeid. Det går ikke frem i rettsdokumentene fra verken Frostating lagmannsrett eller fra oppgjøret med Betongbygg Kristiansand om Sørvig må betale boten sin, men Kaare Groos, som var aktor for saken hans vurderer å henlegge saken med påtaleunntatelse²⁶⁰. Han tillegger ikke Høyser-Ellefsen saken noe vekt ved avgjørelsen. Kristiansandsvirksomheten kan også brukes som et eksempel på hvordan det potensielt kunne gått med Centralbygg dersom de hadde tatt arbeidet på Ørlandet. Sørvig ble gitt betraktelig mange oppgaver da han først ga opp motstanden i begynnelsen av okkupasjonen, og hadde dermed flere arbeidsoppdrag. Hadde Centralbygg måttet delta på prosjektet på Ørlandet, kunne det også vært en mulighet for at de ville fått mange oppgaver der når en tenker på størrelsen på byggeprosjektet og at de sluttet å arbeide på Værnes i 1942²⁶¹.

²⁵⁸ Ibid. RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 160

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Ibid.: 146

²⁶¹ Fagerberg 2021: 58

Prosesen rundt tiltalepunktet om Jernbeton Kristiansand går mye på samme linje som den om den andre Kristiansandsvirksomheten. Et kommunikasjonsbrudd i det innledende fasen av invasjonen leder til et uvillig samarbeid med tyskerne som varer hele krigen. Det er tydelig at ledelsen i Trondheimsvirksomhetene har samme innstilling når de endelig gir instruksjoner til sine avdelinger på Sørlandet. Jernbeton Kristiansand forteller en annen historie enn det Betongbygg Kristiansand gjorde, nemlig hvordan det gikk når en aktivt motarbeidet tyskerne. I avhør med politiet har Størseth selv sagt at til tross for at han tok arbeid med tyskerne hadde de et meget dårlig forhold til dem. Brevet fra overrettssakfører Tapper forteller om to tilfeller der virksomheten fikk bot for å ha sabotert tyske byggeoppdrag²⁶². I tillegg skal virksomheten ha finansiert flere motstandsprosjekter; fra å gi penger direkte via en hemmelig konto til å gi betalt permisjon til nordmenn som drev illegalt arbeide. Størseth hadde også i to tilfeller gitt pengegaver til lokale NS grupper, som han forklarte med at det hadde vært for å berolige tyskerne da de hadde på de tidspunktene var misfornøyd og irritert over virksomhetens manglende innsats²⁶³. Dette medfører derimot ikke noen forskjell på hvordan de tiltalte i Trondheimsvirksomhetene blir bedømt pga. at fokuset der ligger på hva slags myndighet de kunne utøve, noe som er betraktelig begrenset pga. den dårlige kombinasjonen av å ikke kunne si nei idet invasjonen foregår, samt at de blir overstyrt av tyskerne da Kristiansandsvirksomheten først er i gang. I tillegg er det interessant å legge merke til at Trondheimsvirksomheten ber Kristiansandsvirksomheten om å følge standarden som Høyere-Ellefsen har satt ved å lage arbeidskontrakter, noe som tyder på at de føler er nødvendig for å vise at virksomhetene i Kristiansand også var under tvang. Dette skal i teorien ikke være nødvendig når det var vitner i begge virksomhetene som erfarte at tyskerne brukte tvang og trussel for å få dem til å ta arbeidet.

²⁶² RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kristiansand politikammer: Anr. 82/45, nr74 Ad Landssviksak mot ingeniør M. Størseth, Kristiansand S fra Kaare J. Tapper 27.10.49: 3

²⁶³ Ibid.: 5

Kap. 5. Rettsoppgjør

Denne delen vil omhandle de to rettsakene som ble avholdt for de tiltalte den 21. desember 1950 i Frostating lagmannsrett og den 26. juni 1953 i Høyesterett. Den vil gå gjennom det punktet som de tiltalte ble dømt for i Frostating lagmannsrett, og senere frikjent for i Høyesterett; nemlig punktet om Glomfjordbygg. Kapitlet vil vektlegge begge dommene like mye, men vil naturlig legge mest fokus på Frostatingsdommen på grunn av at Høyesterettsdommen for det meste revurderer kun enkelte deler, mens Frostatingsdommen går gjennom samtlige faktorer som har blitt ansett som relevante.

5.1 Rettsaken på Frostating lagmannsrett

5.1.1 Centralbyggsaken

De fire tiltalte møtte i Frostating lagmannsrett den 21. desember 1950. Egentlig skulle den andre direktøren i A/S Jernbeton, Frost, også blitt tiltalt, men var blitt unnskyldt grunnet dårlig helse²⁶⁴. I tillegg til virksomheten i Glomfjord ble de også tiltalt for andre punkter, syv i alt. De tre direktørene ble først tiltalt for økonomisk landssvik for arbeidet de hadde utført i Trondheimsområdet. De ble tiltalt etter landssvikloven § 3 om utilbørlig bistand til fienden²⁶⁵. De første punktene i tiltalen i Frostating lagmannsrett handlet da om de ulike virksomhetene som utførte arbeid der. De er da rettet mot Christensen, Larsen, Mauring og Stiegler, og virksomhetene de arbeidet for: A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning, A/S Jernbeton og Betongbygg A/S. I tiltalen var det spesielt fokus på arbeidet på flyplassene Værnes og Lade under krigen²⁶⁶. Retten går også gjennom etableringen av arbeidsfellesskapene A/S Trondheimsentreprenørenes Felleskontor (Felleskontoret) og A/S Centralbygg. Gjennom disse ble det utelukkende utført tyskerarbeid, og arbeidsfellesskapene skulle holde på med dette gjennom hele okkupasjonstiden. Den store nedgangen av tyske oppdrag under okkupasjonen skulle derimot være en av årsakene til at de ble frikjent for dette punktet: Til tross for at det var mye arbeid i begynnelsen av krigen gikk arbeidsmengden betraktelig ned etter de første årene²⁶⁷, og de fikk lite reel inntekt av byggeprosjektene²⁶⁸. I tillegg til at de hadde inntekter fra tyskerarbeid, hadde de også inntekter fra ulike sivile prosjekt de drev med. Dette mener Fagerberg utgjør en stor forskjell til andre virksomheter som kun hadde tyskerarbeid, og dette kunne være med å bevise at de tiltalte ikke hadde tatt oppdragene

²⁶⁴ Fagerberg 2021: 31

²⁶⁵ Ibid.: 1

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Ibid.: 62 se diagram 1

²⁶⁸ Ibid. s. 81

frivillig, men at det var et resultat av press og tvang²⁶⁹. De tiltalte ble da frikjent for handlingene begått på Værnes og i Trondheimsområdet i begynnelsen av krigen.

5.1.2 A/S Glomfjordbygg

Dommerne begynte med en beskrivelse av hvordan de tiltalte først kom i kontakt med Skjensvold i A/S Høyer Ellefsen og hvordan det eventuelt ledet dem til å gå med på å søke å overta utbyggingen i Glomfjord²⁷⁰. I tillegg nevnes også diverse personer som var blitt kontaktet av de tiltalte og andre om hva de hadde tenkt ang. å ta arbeid i Glomfjord. Det fortsettes med å beskrive om stiftelsen av A/S Glomfjordbygg i 1941, verdi av virksomheten og hvor de hadde hovedkontoret sitt (Trondheim) samt at virksomheten var i drift fram til januar 1943²⁷¹. Det ble ikke trodd av dommerne at nedleggelsen av virksomheten var på grunn av Operasjon Muskedunder i september 1942, men at tyskerne allerede hadde planer om å legge ned anlegget i mai 1942²⁷².

Deretter går dommerne gjennom de økonomiske og anleggsmessige forhold i Glomfjord. Ved nedleggelsen i 1943 hadde det vært utført arbeid der for 11,5 million kroner²⁷³. I Haugvik var en ovnshall ferdig samt en del ovnsfundamenter. Fundamentering for en andre hall var også ferdig, i tillegg til en fjerdedel av stålkonstruksjonen og utmuringen av vegger. For den tredje hallen var det kun foretatt noe utgraving. Likeretteranlegget hadde også blitt ferdigstilt. I Glomfjord var dammene ved Storglomvannet og ved Fykanåga ferdigbygget. All fundamenteringen av kraftstasjonen og rørledningen var også ferdig. Retten trodde ikke at de tiltalte hadde vist iver etter å påskynde byggeprosessen, men at de heller ikke hadde gjort spesielt mye for å sabotere byggingen. Stiegler forklarte seg med at han hadde bevisst overdimensjonert tilriggingen av anlegget i Haugvik, noe som medførte forsinkelse i arbeidet, og fikk dermed tyskerne til å måtte kutte ned på det²⁷⁴. I tillegg hadde tyskerne blitt stadig mer lei det trege arbeidstempoet, og etter hvert skulle flere andre virksomheter bli ansatt for å jobbe i Haugvik, mens Glomfjordbygg skulle få kraftverket for seg selv. Tyskerne skulle i tillegg gå tilbake på løftet sitt om en norsk byggeledelse. Det hadde egentlig vært Arbo Høeg

²⁶⁹ Fagerberg 2021: 82

²⁷⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 119

²⁷¹ Ibid.: 121

²⁷² Ibid.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Ibid: 122

som hadde vært den øverste byggeleder, men senere skulle det også bli ansatt flere tyskere i ledelsen samt satt opp et kontrollapparat der det mot slutten jobbet opp til 40 personer²⁷⁵.

Ifølge retten var det utført arbeid av Glomfjordbygg A/S for ca. 11,5 millioner kroner. Til inntekt i de to virksomhetene Jernbeton og Betongbygg er det il hver virksomhet overført ca. 509 846 kr pluss 37 øre fra Glomfjordbygg A/S²⁷⁶. Tas det hensyn til ikke-bokførte beløp, realisasjon av inventar mv, antar retten at samlede inntekt for hver av virksomhetene ikke overstiger mer enn 645 745 kr. Regnskapene for Glomfjordbygg A/S ble sett på som i orden og ordentlig ført. I tillegg skulle det være ca. 176 000 kr som var holdt utenfor regnskapet. 150 000kr av dette skulle være penger som var blitt øremerket for Nordag på grunn av at alt oppgjøret enda ikke var i orden, og at de ikke ønsket å komme i noe spesielt ansvar overfor Nordag. Retten aksepterte dette, og refererte til at de tyske innehaverne hadde vært sene med sine oppgjør²⁷⁷. Og så var det 34 000kr som var opptjent ved fingerte utgiftsbilag. Larsen forklarte at denne summen skulle brukes til illegale formål, men summen ble tilbakeført da det aldri ble funnet en funksjonær de kunne stole på. Retten aksepterte forklaringen²⁷⁸.

5.1.3 Eksempler nevnt av retten

I tiltalen nevnes diverse eksempler, her vil jeg gå gjennom noen få som kan være med på å forbedre konteksten eller gi et bilde av hva slags inntrykk retten hadde vedrørende enkelte punkt. Det første punktet handler om at retten godtar at det er lovet gode lønns- og arbeidsvilkår. Derimot ser ikke retten noe tegn på bevis for at det i noen grad er lovet mer enn vanlige lønnsbetingelser²⁷⁹. Det neste punktet er om anmeldelse av arbeidere som har rømt fra arbeidsplassen. Retten godtar bevis på at det er foretatt anmeldelser til politiet av arbeidere som hadde rømt fra anlegget i Glomfjord. Det noteres også at mesteparten av disse anmeldelsene er fra kontoret i Glomfjord, og ikke undertegnet av noen av de tiltalte. Retten går heller ikke med på at anmeldelsene er gjort etter ordre fra de tiltalte, men går med på at de tiltalte var kjent med anmeldelsene og ikke gjorde noe for å hindre dette²⁸⁰. Retten går med at disse anmeldelsene først var etter pålegg fra tyskerne og dermed vanskelig kunne unngås på grunn av den allerede sterke tyske kontrollen over anlegget. For å gi arbeiderne en sjanse til å komme seg vekk, ble det vanligvis ventet 8 – 14 dager før noen anmeldelse ble sendt. Da det

²⁷⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 123

²⁷⁶ Ibid.: 122

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ Ibid.

²⁷⁹ Ibid.: 123 punkt i

²⁸⁰ Ibid.: 123 punkt j

viste seg å ikke føre til noen anmeldelser av rømte arbeidere, fikk Glomfjordbygg pålegg om å innrapportere dem til byggeledelsen i Glomfjord, som da besto av to tyskere og to nordmenn²⁸¹. Retten godtar beviset om at arbeidere som ikke har kommet tilbake fra permisjon skal ha blitt truet med anmeldelse om de ikke kommer tilbake. Retten mener likevel at truslene må sees i sammenheng med det som nevnes i punktet ovenfor; at anmeldelsene er gjort etter pålegg fra tyskerne²⁸². Retten godtar bevis om søknader som virksomheten har sendt inn vedrørende skiftarbeid samt søndagsarbeid utover Arbeidervernlovens bestemmelser. Disse søknadene ble for det meste skrevet av Salberg, og retten godtar at disse ble innvilget etter tyske krav²⁸³. Det er godtatt de bevis for at Stiegler gjorde anstrengelser for å skaffe trevaremateriell til en verdi av 100 000kr betalt fra Glomfjordbygg til Betongbygg A/S. Materiellet skulle etter Stieglers forklaring brukes til tilriggingen som han ville å få begynt. Retten godtar ikke forklaringer om at det var forutsetningen at tyskerne skulle skaffe trelast. De refererer til kontrakten, under «materialanskaffelser», der det sto at materialer blir levert i rett tid, tremateriale, som stillaser og forskalinger blir levert i tilfelle selvanskaffelse ikke er mulig²⁸⁴.

Deretter forekommer det som lagmannsretten fremhever som hovedårsaken til at de tiltalte blir dømt for landssvik: De gjenforteller den opprinnelige planen om tysk aluminium: At råvaremangel i vinteren 1939/40 får Riksluftfartministeriet og den tyske flyindustrien til å se et behov for å vesentlig øke aluminiumsproduksjonen. Deretter fortsetter Lagmannsretten med å gjennom historien til Koppenberg og hans gradvis økende rolle i aluminiumsprogrammet og senere at Mineralöl-Baugesellschaft overtok ansvaret den 11. oktober 1940²⁸⁵. Deretter at datoen der Ölbau fikk det offisielle oppdraget av Nordische Aluminium A / G Berlin: 25. november 1940. Etter det viser de til den gradvis økende betydningen som prosjektet fikk i Norge. Det første var behovet for et kontor i Norge og at Nordag ble grunnlagt og at Ölbau var ansvarlig for kontraktene med de tiltalte av 25. november 1940 og 7. mai 1941 fram til 27. februar 1943, der Nordag overtar. I tillegg nevner de også at de norske planene ble forenklet da Nordag overtar. Enkelte anlegg ble stoppet, andre som burde ha blitt stoppet, fortsetter på grunn av forholdene, og resten modifiseres for å kunne passe inn i et fremtidig fredsprogram

²⁸¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 124

²⁸² Ibid.: 124 punkt k

²⁸³ Ibid.: 124 punkt m

²⁸⁴ Ibid.: 125 punkt n

²⁸⁵ Ibid.: 126

for alumniumsframstilling²⁸⁶. Av dette og tidligere nevnte opplysninger, fremgår det etter Lagmannsretten mening at arbeidene iverksatt av Ölbau gjaldt krigsviktig produksjon.

5.1.4 Lagmannsretten flertall bemerk

Lagmannsretten bemerk at tyskerne hadde store planer for aluminiumsproduksjon i Norge. Det refererer til at det hevdes at tyskerne hadde som plan å framstille 160 000 tonn aluminium årlig, mot en årlig produksjon før krigen på 35 000 tonn²⁸⁷. Tyskerne er dog klar over den tvil som var blant interesserte nordmenn om et slik prosjekt var mulig mens krigen pågikk, og at det samtidig skulle være mulig å skaffe råstoff til produksjonen. Lagmannsretten nevner også at tyskerne skal ha dekket det problemet da de har planer om å bruke labradoritt, som kunne utvinnes i Norge. Slike prosjekter ble aldri startet. Derimot mener retten at faktorer som lang byggetid og vansker med råstoff, som har skapt tvil blant fagfolk om prosjektet, ikke kan tillegges betydning for spørsmålet om det kan foreligge en bistandshandling²⁸⁸. Retten bemerk at det var en viss mulighet for at tyskerne hadde feiltolket kalkulasjonen sin, men de velger å dømme ut fra at den var riktig. Dette forklarer de ved å peke på krigens utvikling, da det var ukjent hvordan det ville gå. De legger ingen vekt på at programmet kanskje bare var et luftslott eller at aluminiumsanlegget kunne være til nytte for den norske stat etter krigen. I tillegg viser de til Operasjon Muskedunder for å peke på hvor viktig anlegget var i de alliertes øyne²⁸⁹.

Deretter kommer de til spørsmålet om utilbørighet. De vurderer utilbørigheten ut fra to utgangspunkt: Det første er at det er utilbørlig å sette i gang et anlegg som tyskerne anser som krigsviktig (kommer fienden til nytte). Det andre er å sette i gang slike foretak på frivillig basis²⁹⁰. Det mener lagmannsretten at de tiltalte har gjort. Utilbørigheten må vurderes konkret og det må etter omstendighetene vurderes om anleggets nytteverdi for tyskerne utgjør en større eller mindre betydning.

5.1.5 Betydningen av høsten 1940

Etter det drøfter retten situasjonen høsten 1940 og dens betydning. Her diskuterer retten om byggingen av aluminiumsanlegget, som de tiltalte har innrømmet helt at de har utført til tross for at de visste at dette var for å dekke tysk aluminiumsbehov. Forsvaret til de tiltalte er at de overtok arbeidet i Glomfjord for å unngå mer krigsviktig arbeid som arbeid med flyplasser og

²⁸⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 126

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Ibid.: 127

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ Ibid.

festningsanlegg²⁹¹. Forklaringen til Stiegler og Larsen handlet om at da det pågikk diskusjoner med Ölbau om Glomfjord, var det samtidig diskusjon om å påbegynne en flyplass på Ørlandet. Larsen har forklart at han to ganger skal ha blitt anmodet av den tyske baurat (byggeansvarlig) Wenning om å reise til Ørlandet for å inspisere området. Ingen av de to reisene skal ha blitt gjennomført. Samtalen med Skjensvold skal ha kommet en tid etter den andre henvendelsen. Larsen så da på Glomfjord som en utvei for å unngå arbeidet på Ørlandet. Lagmannsretten godtar ikke henvendelsen fra Wenning som en årsak for iverksettelsen av arbeidet i Glomfjord. De kan for det meste anse henvendelsen som et forvarsel for eventuelle fremtidige krav. Årsaken til at de mener det, er at de peker på at Centralbygg allerede hadde hendene fulle med tyskerarbeid og at det med det skulle ha full anledning til å avslå flere oppdrag²⁹². Retten var likevel villig til å gå med på at et prosjekt av denne skala kunne være en forsikring mht. eventuelle fremtidige prosjekter som Centralbygg risikerte å bli tvunget med i. Denne risikoen må da veies opp mot den nytteverdien tyskerne ville få av Glomfjord. Derfor peker de på at det i det tilfellet skulle vært alle de tre virksomhetene i Centralbygg som gikk inn i Glomfjordbygg, ikke bare Betongbygg og Jernbeton Trondheim. Larsen har forklart dette med at han personlig inviterte Stiegler til å la Betongbygg bli med da Stiegler tidligere (da han arbeidet for Jernbeton) hadde arbeidet i Glomfjord²⁹³. Retten godtar ikke denne forklaringen. De nevner at det ikke var noen andre i styret som var klar over hvordan arbeid i Glomfjord kunne brukes for å unngå annet arbeid. Her referer de til den tiltalte Christensen og ingeniør Rønning i Centralbygg. Christensen hadde nemlig vært på møtet den 24. april 1941 med baurat (byggeansvarlig) Kellringer om legging av trerammer på flyplassen på nettopp Ørland²⁹⁴. Tilbudet om trerammene ble sendt i et brev skrevet av Rønning dagen etter, som retten også siterte. Rønning forklarte at han forsto det slik at tyskerne hadde bestemt seg for at de skulle legge trerammer, men det ble ikke noe mer om den saken. Christensen skal ha blitt tilkalt av tyskerne for å diskutere arbeidet, men hadde unngått det begge gangene²⁹⁵. Det er ikke gitt noen indikasjon om at Glomfjordbygg har noe med den saken å gjøre. De ovennevnte faktorer medfører at retten ikke oppfatter at nasjonale hensyn har vært noe vesentlig motiv for arbeidet i Glomfjord. Rettens inntrykk er at det er rene forretningsmessige hensyn som har vært årsaken for arbeidet i Glomfjord. At

²⁹¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggssaka) 21.12.50: 128

²⁹² Ibid.

²⁹³ Ibid.: 118

²⁹⁴ Ibid.: 129

²⁹⁵ Ibid.

Glomfjord også kunne brukes som unnskyldning mot arbeid på Ørlandet, endrer ikke det. I tillegg forårsaket ikke dannelsen av Glomfjordbygg noen strukturelle endringer hos Centralbygg som kunne forhindre dem i å ta flere oppgaver. Retten sikter til at mesteparten av de ansatte og utstyr brukt i Glomfjord var nytt, bare en liten andel personell og utstyr var hentet fra Centralbygg²⁹⁶. Om de tidligere samtalene de tiltalte hadde med Skjensvold, Arbo Høeg, Grøner, kraftverksjef Holst og Bassøe, tar retten hensyn til at de tiltalte har lagt vekt på deres utsagn, kommentarer og vurderinger. Derimot velger retten ikke å tillegge det noe betydning mht. spørsmålet om utilbørlighet. Flere av de nevnte hadde jobbet i Glomfjord og med det risikert å miste jobbene sine der; som for eksempel Grøner, som arbeidet som konsulent på kraftverket, mens Høeg hadde vært sjef for Haugvik Smelteverk. Begge risikerte å miste jobbene sine der, i motsetning til de tiltalte som sto helt frie²⁹⁷. I tillegg har retten gjort gjeldende at en lignende sak har blitt reist mot A/S Høyer-Ellefsen og ingeniør Selmer om arbeid i Sauda, Tysse, og Aura om lignende arbeid under Nordag. Retten vet ikke nok hverken om denne saken eller om riksadvokatens avgjørelse for å kunne tillegge den noen avgjørende betydning. Med de ovennevnte forhold mener Lagmannsretten at en samlet bedømmelse av saken vil tilsi at det var utilbørlig av de tiltalte å ta og å utføre arbeid i Glomfjord²⁹⁸.

Det neste spørsmålet retten vurderer, blir om § 57 i straffeloven kan gi de tiltalte fritak for straff. Retten ser det slik at det for dem ser ut til at de tiltalte har hatt den oppfatning at de var berettiget til å overta Glomfjordprosjektet uten noe hensyn til deres tilknytning til anlegget eller omstendighetene forøvrig²⁹⁹. Retten finner ikke den feiloppfatningen som unnskyldelig. De tiltalte hadde ingen tilknytning til anlegget og en konkret vurdering burde etter rettens oppfatning vist at det ikke var tilstrekkelig grunnlag for overtakelsen. Retten finner det derfor ikke tilstrekkelig å frifinne dem på grunnlag av rettsvillfarelse³⁰⁰.

5.1.6 Dissens

Etter at retten hadde avsagt sin mening, var det dissens fra lagdommer Sverdrup Thygeson. Denne kan være verdt å ta med for å se på hvilke områder han fremhever. På lik linje med de andre dommerne, er han enig i at arbeidet innebærer bistand til fienden. Derimot er han uenig i spørsmålet om utilbørlighet. Han mener, på lik linje som de tiltalte: At de tok oppdraget for å

²⁹⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 130

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ Ibid.: 131

²⁹⁹ Ibid.

³⁰⁰ Ibid.

unngå mer krigsviktig arbeid som flyplass- og festningsbygging. Han tviler sterkt på at det har vært profitt som har vært avgjørende i valget av arbeid når de allerede hadde flere kontrakter i sikrere og mer behagelige områder enn i Glomfjord³⁰¹. På den tiden det var diskusjoner om å inngå kontrakt om arbeid i Glomfjord, var virksomhetene engasjert i flere prosjekter i Trondheims-området, noe som også hadde lært dem at tyskerne lett kunne pålegge dem flere oppgaver uten videre. Sett i sammenheng med de to møtene tyskerne forsøkte å få i stand vedrørende inspeksjoner av potensielle prosjekter på Ørlandet, mener lagdommeren at dette må tas hensyn til. Det at det enda ikke var gitt noe konkrete ordre om å begynne arbeid på Ørlandet, mener han ikke spiller noen rolle. Hvis tyskerne hadde satt fram et slikt krav, ville det vært for sent å finne på unnskyldninger³⁰². Han nevner her også at det er snakk om to av de viktigste virksomhetene nord for Dovre, og da risikerte de også å kunne bli pålagt mer tyskerarbeid enn det de arbeidet med for øyeblikket.

I tillegg mener han at å arbeide med et aluminiumsanlegg ville utgjøre en mindre støtte enn det flyplass-byggingen ville være pga. at byggingen av aluminiumsanlegget ville ta så lang tid at krigen ville være over når det kunne tas i bruk. Derfra peker han på Arbo Høegs uttalelser om nytteverdien av et aluminiumsverk i Glomfjord³⁰³. For det første mente han at tyskerne ikke ville klare å gjennomføre sine planer vedr. aluminiumsindustrien. Selv om anlegget i seg selv kunne rekke å bli ferdig, mente Høeg at mangelen på råstoff ville umuliggjøre aluminiumsproduksjonen i stor grad³⁰⁴. Dette argumenterte han for ved å peke på tyskernes planer om å bruke labradoritt istedenfor bauxitt. Problemet der igjen var at det ville kreve dobbel mengde labradoritt for å fremstille tilsvarende mengde aluminium i forhold til å bruke bauxitt, samt at det ikke enda var påbegynt noen produksjon av labradoritt i Norge.

Lagdommeren peker også på den faktiske mengde aluminium som ble produsert i Glomfjord under krigen. Mens det i tyskernes opprinnelige planer var tanker om at Norge kunne produsere 160 000 tonn aluminium per år, var produksjonen på 35 000 tonn i fredstid. I Glomfjord kunne fredstidsproduksjonen nå opp til 45 000 tonn i en tilsvarende tidsperiode, men under okkupasjonen ble det bare produsert 8 500 tonn³⁰⁵. Lagdommeren siterer deretter en rekke av de nevnte personer, som f.eks. Arbo Høeg og Bassøe. Høeg, som var direktør for Haugvik, hadde fått alternativet om enten å fortsette i stillingen sin og ta over ledelsen av

³⁰¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 132

³⁰² Ibid.

³⁰³ Ibid.: 133

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Ibid.

byggearbeidet eller slutte, hadde fortalt at om han mente det var uriktig å overta disse oppgavene, ville han ha gått av³⁰⁶. Bassøe hadde uttalt seg om at han ikke hadde noen innvendinger mot at det skulle drives utbygginger i Glomfjord, og at han da hadde uttalt seg som en representant for den norske ingeniørforening, ikke som privat person slik som enkelte hadde trodd. I tillegg nevner lagdommeren (Sverdrup Thygeson) fylkesmann Johan Cappelen som i en annen sak i 1945 hadde sagt at: «*det var min oppfatning at arbeidet på Glomfjord ikke vilde komme tyskerne noe til gode – men at de tvertom ødet sine krefter på dette arbeide*»³⁰⁷. Den saken omhandlet en offiser som hadde arbeidet på anlegget i Glomfjord, men lagdommeren mener den er like relevant her.

Videre peker også Sverdrup Thygeson på selve etableringen av Glomfjordbygg. Han mener det ikke er bebreidelig at de ansatte nye folk til å jobbe på anleggene der, da de allerede hadde folk i arbeid i Trondheim og på Værnes. Dette begrunner han med at de ikke uten videre kunne overføre folk som var i arbeid på Værnes, det måtte i tilfelle skje gradvis. I tillegg refereres det til en avtale av 5. januar 1941, mellom Jernbeton og Betongbygg der det sto at Glomfjordbygg nærmest skulle fungere som et lønningskontor³⁰⁸. I tillegg kunne det virke enklere for tyskerne å ha bare en virksomhet å forholde seg til, spesielt da det i et brev fra Betongbygg til Ölbau den 11. januar 1941 står at opprettelsen av en ny virksomhet var et ledd i avtalen med tyskerne³⁰⁹. Dette kunne sammenlignes med Centralbygg, som ifølge lagdommeren heller ikke ble ansett som en selvstendig virksomhet av tyskerne, men en bestående av tre andre³¹⁰. Om arbeidet i Glomfjord nevner han at det ikke har blitt vist noen tydelig iver blant de tiltalte for å framskynde oppdraget. Snarere tvert imot mener han at tyskerne var misfornøyd med det trege arbeidstempoet deres³¹¹. Han mener heller ikke det er bebreidelig at det ble skrevet ut arbeidere til anlegget eller at det ble foretatt anmeldelser mot dem. Som nevnt tidligere, var dette mye på grunn av den sterke kontrollen tyskerne praktiserte, noe som også var brudd på kontrakten som hadde bestemt at det skulle være norsk byggeledelse³¹².

³⁰⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 133

³⁰⁷ Ibid.: 134

³⁰⁸ Ibid.: 135

³⁰⁹ Ibid.

³¹⁰ Ibid.: 136

³¹¹ Ibid.

³¹² Ibid.

De tiltalte ble erklært skyldige etter paragraf § 2 punkt 3 jfr. straffeloven §86³¹³. Det tas hensyn til at det var store byggeprosjekter for fienden, noe som påvirket straffeutmålingen. Derimot ansees det formildende at det tas hensyn til at de tiltalte antas å ha handlet i rettsvillfarelse, at det hadde gått ca. 10 år siden forbrytelsen ble begått og at det må ha vært en psykisk påkjenning for de tiltalte at det måtte ta nesten 5 og et halvt år etter frigjøringen til saken kunne avgjøres. Stiegler, Larsen og Mauring ble dømt til å betale 10 000 kroner hver. A/S Betongbygg og A/S Jernbeton måtte innbetale 100 000 kroner hver til statskassen. Alle de fem tiltalte måtte betale saksomkostninger på 1 000 kroner hver³¹⁴.

5.2 Høyesterett

Saken ble anket og det ble sak i Høyesterett. Dommen ble avsagt den 26. juni 1953.

Høyesterettsdommen kan deles i to, da det første forslaget hadde blitt nedstemt. Dette ble fremmet av høyesterettsdommer Reidar Skau, som stemte for at de tiltalte var skyldige³¹⁵.

Han var enig med Lagmannsretten at de tre tiltalte har «*hver på sitt vis forsettlig satt anlegget i verk og bidratt til utførselen og vært klar over at de herunder ytet fienden bistand*»³¹⁶. Han var også enig med dem om at det var utilbørlig å sette i gang et arbeid som det omtalte, og at det heller ikke har vært noen omstendigheter som kan ha fritatt dem for det. Han gir dem heller ikke medhold når det gjelder en eventuell rettsvillfarelse hos de tiltalte. I tillegg så han heller ingen feiltolkninger i loven i rettens vurdering og mener også at det gir et tilstrekkelig grunnlag for å fastslå det³¹⁷. Han stemte for at straffene de tiltalte fikk, skulle bli stående.

Da det viste seg å ikke være flertall for dette forslaget, ble et nytt forslag fremmet av høyesterettsdommer Axel Heiberg: Han stemte for, under sterk tvil, at de tiltalte skulle frifinnes³¹⁸. Han var enig i at overtakelsen og fullføringen av anleggene i Glomfjord må anses som bistand til fienden, og at det var rettstridig. Derimot var han uenig i at de ikke kunne frikjennes for rettsvillfarelse da dette foregikk under helt spesielle omstendigheter. Han fremhevet det Lagmannsretten har poengtert; at de tiltalte skulle ha foretatt en selvstendig vurdering om deres situasjon berettiget dem til å bli med på et slikt foretak. Derimot påpeker han at det også må tas hensyn til at de tiltalte da hadde havnet i et avhengighetsforhold til tyskerne gjennom sine eksisterende arbeidsforhold, og at det må sees på ut fra en annen

³¹³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 161

³¹⁴ Ibid.: 163

³¹⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 23, Norges høyesterett: 3

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Ibid.

³¹⁸ Ibid.: 4

synsvinkel hvis de ikke hadde vært ansatt til tyskerarbeid. Han påpeker også at i den vanskelige og uklare stillingen som de tiltalte var i, var det forståelig at de la sterk vekt på uttalelsene fra Skjensvold, Høeg og Bassøe. Dette mener han medfører en rettsvillfarelse som kan ansees unnskyldelig, spesielt tatt i betraktning av at det det skjedde på et så tidlig stadium av krigen, da det var uklar oppfatning om hva som var og hva som ikke var tilbørlig³¹⁹. Heiberg mener da også at dette måtte, på det tidspunktet, anses som mindre krigsviktig enn det arbeidet de var engasjert i for tyskerne³²⁰. Heiberg stemte for at alle de fem tiltalte skulle bli frikjent, og de tre andre dommerne; Schei, Gaarder og Holmboe, var enige³²¹.

5.5 Vurderingen av Glomfjordbyggs skyld

Det kan være verdt å ta opp vurderingen av skyldspørsmålet en gang til. I

Høyesterettsdommen ble det fastslått at de tiltalte måtte sees fra en annen synsvinkel enn om de hadde startet foretaket frivillig eller av andre skyldbare årsaker³²². I tillegg mente retten at det måtte gis god margin i spørsmålet om utilbørlighet eller ikke. I spørsmålet om utilbørlighet kommer Frostadommen opp med at det var utilbørlig å stifte et nytt selskap. Det blir derfor nødvendig å drøfte hvorfor i det hele tatt det ble etablert en ny virksomhet, da det kan være med å avgjøre om det kunne ansees som unnskyldelig. Slik som Fagerberg viser, hadde virksomhetene sitt største inntektsår i 1940, før det skulle dale betraktelig. De tiltalte visste at mesteparten av flyplassene var ferdige, men at de antakelig måtte jobbe på dem i lengre tid fremover. Betongbygg hadde også samtidig inngått en egen avtale der tyskerne krevde at de skulle bygge sjøflyplass på Jonsvatnet³²³. Dette byggeprosjektet ble begynt i mai 1940 og mesteparten av arbeidet var ferdig i november, med unntak av diverse utstyr. Betongbygg fikk oppdraget først etter at tyskerne hadde rekvirert arbeidere fra Centralbygg, slik at de først måtte bli enig innad i arbeidsfellesskapet om hvem som skulle ta arbeidet³²⁴. Dette kan tyde på at alle de tre virksomhetene var godt kjent med at tyskerne kunne styre som de selv ville når det gjaldt kontroll av arbeidsprosjekter.

Larsen forteller at han i to omganger ble bedt om å bli med på rekognoseringstur til Ørlandet for å ta arbeidet der. Frostating Lagmannsrett mener de forespørslene gis altfor stor vekt, og

³¹⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 23, Norges høyesterett: 6

³²⁰ Ibid.

³²¹ Ibid.

³²² Ibid.: 5

³²³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 137 se post 6

³²⁴ Ibid.: 138

mener de kun kunne bli ansett som forvarsler av krav³²⁵. Dette ville i så fall være den eneste gangen de har fått varsel om et potensielt byggeprosjekt med unntak av Værnes og Lade. Retten mener heller at den potensielle verdien til Glomfjord som aluminiumsprodusent ville overskygge verdien av flyplassen på Ørlandet. Ville den det? Etter en lengre byggeperiode kunne den sikkert gjort det, men retten så også muligheten for at aluminiumsproduksjonen ikke ville nå de ønskede nivåer da det var usikkerhet om råstofftilgang og byggetid³²⁶. Retten velger heller å satse på det verste; og dømmer ut fra at Glomfjord ville ha den største betydningen for krigsinnsatsen. Hvordan ville lønnsomheten vært dersom de tok arbeidet på Ørlandet istedet?

Byggingen av Ørland Hovedflystasjon skulle bli et stort prosjekt som skulle vare gjennom hele krigen. Ved krigens slutt skulle det ha blitt rekvirert ca. 9 – 10 000 mål jord av tyskerne, og av gårdene som var over 20 mål, hadde 109 av 360 blitt berørt³²⁷. På det høyeste skal det ha vært registrert ca. 3000 arbeidere i 1943 i tillegg til serbiske og russiske krigsfanger. På samme tidspunkt hadde Centralbygg en mye lavere inntekt enn det de hadde i begynnelsen av krigen da det ble mindre arbeid på flyplassene i Trondheims-området. Arbeidet med flyplassen begynte i mars 1941, da de første eiendommene ble beslaglagt for bruk som flyplassgrunn³²⁸. Istedet for Centralbygg ble det virksomhetene Mike og Möller som tok oppdraget i tillegg til ca. 70 mindre entreprenører. Inntektene skal ha blitt så bra for arbeiderne at hele byggeprosjektet skal ha blitt omtalt som et rent «Klondyke», og at de største entreprenørene som møtte opp nærmest blakke, raskt fikk råd til å meske seg i luksus³²⁹. Da hele flyplassen måtte bygges opp fra grunnen av, var det flere byggeprosjekter i tillegg til selve rullebanen. Dette var bygg som for eksempel en egen kai, et tysk sykehus, elektrifisert pumpestasjon, flere bunkere og mange brakkebygg³³⁰. Da krigen var over, var det to rullebaner på Ørlandet, en på 1600 x 50 m i betong og en på 1140 x 80 m av betong og treseksjoner³³¹. En tredje rullebane var påbegynt høsten 1944, men ble kansellert på grunn av kapitulasjonen³³². Til sammenligning hadde Værnes tre rullebaner i betong og Lade hadde en i betong med treseksjoner³³³. Ørlandet skulle ikke brukes så veldig mye i krigen med bare en

³²⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 128

³²⁶ Ibid.: 127

³²⁷ Thor Fuglerud, *Ørland Hovedflystasjons historie* 1995: 4

³²⁸ Fuglerud 1995: 1

³²⁹ Ibid.: 2

³³⁰ Ibid.: 16

³³¹ Hafsten, Larsstuvold, Olsen, & Stenersen 2005: 389

³³² Fuglerud 1995: 17

³³³ Hafsten, Larsstuvold, Olsen, & Stenersen, 2005: 388

liten jagerving i begynnelsen, men skulle fra 1944 bli bemannet av tunge jagerfly som skulle fly konvoieskorte langs norskekysten.

Gjennom å se på det i etterkant, kunne det virke som at det kunne være mer potensiale for inntekter ved å ta arbeidet på Ørlandet enn i Glomfjord. Det var et massivt byggeprosjekt som varte mesteparten av krigen. Dog kan en si det samme om Glomfjord. Der var det også fremdeles bygging i 1945, samtidig som at de tiltalte hadde fått redusert rollen sin i byggeprosjektet. Det kunne ikke garanteres at det samme kunne skjedd på Ørlandet. Derfor kan det være nyttig å se på hva som fikk de tiltalte til heller å velge å ta jobben i Glomfjord

Viktigheten av konsulentene som ble kontaktet før kontrakten ble inngått, var ett av punktene som Frostating lagmannsrett og Høyesterett var uenig om. Høyesterett bemerker at de mener at den vekten de tiltalte la på uttalelsene fra Skjensvold, Arbo Høeg, Grøner, Holst og Bassøe var såpass tung at det skulle være med å frikjenne dem, da Høyesterett mener at disse uttalelsene ville ha mye verdi i en periode der det var usikkerhet om hva som var utilbørlig eller ikke³³⁴. Høyesterett mener da at rettsvillfarelsen dette skapte ville være unnskyldelig, til tross for at de var enige om at handlingen var utilbørlig³³⁵. Frostating lagmannsrett peker på dette som hovedargument da retten mener at de tiltalte er skyldige³³⁶. Frostating lagmannsrett mener at inntrykket de tiltalte fikk av uttalelsene var så sterke at de ikke skaffet seg en mer grundig oppfatning av legaliteten av å overta arbeidet i Glomfjord. Rettens oppfatning da var at hadde de tiltalte undersøkt mer, ville de kommet fram til at det ikke var noe tilstrekkelig grunnlag for overtakelsen³³⁷. Flertallet i retten har dermed en betraktelig dårligere oppfatning av rollen som konsulentene hadde, i motsetning til Høyesterett og dissensen i lagmannsrett. Uttalelsene til Høyesterett angår også spørsmålet om utilbørlighet. Ellingsen foreslo å dele inn okkupasjonen i tre perioder der de tiltalte ville falle inn i den andre perioden (September 1940 – 1942). Som Høyesterett uttalte skjedde overtakelsen av arbeidet i en periode der det enda ikke var sagt noe om hva som kunne defineres som utilbørlig³³⁸. Dette kan sees i sammenheng med at de la så stor vekt på uttalelsene de hadde fått om det kunne ansees som greit å ta oppdraget. Tidligere, under Centralbygg, hadde de også som oftest søkt om tillatelse eller om

³³⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 23, Norges høyesterett: 6

³³⁵ Ibid.: 5

³³⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 131

³³⁷ Ibid.

³³⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 23, Norges høyesterett: 6

det var juridisk riktig å delta i tyskerarbeid, men dette skulle endres da Administrasjonsrådet utvidet kontrollområdet sitt sommeren 1940. Før det hadde de i den 31. mai 1940 sendt inn en forespørsel til Centralkomiteen om den kunne vurdere om det var riktig å ta et oppdrag om rammeleveranse³³⁹. Svaret de fikk den 6. juni var at Centralkomiteen skulle forhøre seg med Administrasjonsrådet i Oslo før endelig svar kunne gis. Den 12. juni fikk de den beskjed om «... Centralkomiteen har intet med å gi noen pålegg om å gjennomføre arbeidskontrakten. Centralkomiteen anser saken seg uvedkommende»³⁴⁰. Dette var nytt for Felleskontoret da de (Centralkomiteen) hele tiden fram til dette hadde spilt en viktig rolle i Felleskontorets samarbeid med tyskerne. Fagerberg mener at 12. juni 1940 kan forstås som et skille der de ikke lenger anså det at det var tysk press som kunne skape konsekvenser hvis Centralkomiteen ikke tilrettela for nytt arbeid³⁴¹. Det ville bety at den viktigste rådgiveren til Felleskontoret og senere Centralbygg ikke lenger kunne gi et juridisk klarsignal om å ta oppdrag, noe som betydde at de måtte finne andre konsulenter istedet. Dette kan være en av årsakene til at de tilla såpass stor vekt på rådene fra de ellers ledende personer som også Frostating lagmannsrett ikke hadde noe grunn til å betvile mht. nasjonale innstilling³⁴².

³³⁹ Fagerberg 2021: 52

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Ibid.: 54

³⁴² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 130

Kap. 6 Konklusjon

Denne oppgaven hadde som formål å undersøke hvorfor tre av de tiltalte i Centralbyggsaken ble erklært skyldig i Frostating lagmannsrett, men senere frikjent i Høyesterett for etableringen av virksomheten Glomfjordbygg A/S som hadde som formål å bygge ut Glomfjord kraftverk og Haugvik Smelteverk. Den har tatt utgangspunkt i problemstillingen om hvorfor etableringen av virksomheten Glomfjordbygg A/S ble ansett som straffbar i landssvikoppgjøret. Det er på de ulike faktorene som kan ha vært avgjørende for etableringen av virksomheten, ved først å se på viktigheten og verdien av de tyske anleggene samt det tyske aluminiumsprogrammet i Norge. Gjennom dette kan vi se at de tiltalte gradvis ble trukket inn i et ufrivillig samarbeid med tyskerne idet de ble satt til å bygge ut flyplasser på Trondheimsområdet. Her kommer det også tydelig fram at tyskernes bruk av trusler og tvang gikk sterke utover de tiltalte. Det kommer også tydelig fram hvilken sentral og viktig rolle Centralkomiteen i Trondheim hadde. I forbindelse med kontrakten for etableringen av Glomfjordbygg A/S kan man også se hvor stor vekt det ble lagt på råd og uttalelser fra ulike personer, og hvordan dette påvirket valget mht. å inngå kontrakt vedrørende utbyggingen i Glomfjord. En kan se også se hvorfor Cementstøberiet ikke ble tatt med; det var opprinnelig Jernbeton som alene fikk tilbudet, men som også fikk med Betongbygg pga. at Stiegler (Direktør i Betongbygg) hadde jobbet i Glomfjord tidligere. Ved å se på driften i Glomfjord har det deretter vært mulig å undersøke de tiltaltes potensielle motiver for etableringen av Glomfjordbygg A/S. Det er tydelig at de ikke har vist noen spesiell iver etter å få fullført byggeprosjektene; ikke bare pga. at det var dårlige arbeidsforhold, men også pga. at byggeledelsen var vanskelig å forholde seg til.

I kapittelet om Kristiansandsvirksomhetene belyses en annen variant av tyskerarbeid: To virksomheter (A/S Betongbygg Kristiansand og Kristiansand Jernbeton A/S) som de tiltalte allerede har stiftet, blir tidlig «ansatt» av tyskerne. De to virksomhetene viser to narrativ: Begge har strengt tatt samme utgangspunkt, men Betongbygg Kristiansand og den daglige lederen Alf Sørvig blir overkjørt av tyskerne og må ta betraktelig mye tyskerarbeid. Kristiansand Jernbeton og Martin Størseth er derimot kronisk vanskelig i forhold til tyskerne og blir derfor truet og plaget som motreaksjon.

Virksomhetene i Kristiansand kan sammenlignes med både virksomheten i Glomfjord og virksomhetene i Trondheimsområdene da det på begge plasser er virksomheter som de tiltalte har etablert.

Rettsaken belyser de ulike punktene som retten mente var viktige når det gjaldt vurdering av skyldspørsmålet. Det er tydelig at den norske stat hadde god kunnskap om de tyske planene for aluminiumen, og hvor viktig dette kunne være for tyskerne. Samtidig klargjøres også oversikt av hvor viktig de tiltalte mente rådene de fikk for å ta avgjørelse, samt også hvorfor disse rådene ikke var relevante. Frostating mener rådene ikke er relevante når de henviser til stillingene til de som ga rådene, derimot peker Høyesterett på hvor viktige slike råd var i en periode der de fleste ikke visste hva som var lovlig eller ikke.

Som det poengteres av Høyesterett, er den viktigste årsaken for frifinnelsen at de tiltalte la stor og avgjørende vekt på rådene de fikk i arbeidet med kontrakten om arbeid i Glomfjord. Det var i det første året under okkupasjonen at de tiltalte arbeidet med kontrakten og på den tiden var det stor usikkerhet om hva som kunne være straffbart eller ikke. At Centralkomiteen ikke lenger ville garantere for at arbeidet deres i Trondheim ikke var straffbart, kan ha også påvirket usikkerheten om legitimitetens grenser. At de da potensielt kunne bli «ansatt» for å bygge flyplassen på Ørlandet må da ha blitt sett på som en stor risiko, og muligheten til heller å bygge et aluminiumsverk, noe som ikke bare ville ta for lang tid til at tyskerne ville få nytte av det, men som også kunne brukes i fredstid, måtte ha blitt sett på som en gylden utvei for å slippe mer flyplassbygning. Oppgaven er med Høyesteretts avgjørelse et eksempel på at forvirringen som rådet i 1940, sammen med rådene de tiltalte fikk, kunne overkjøre tidligere antatte «sannheter» om at de som etablerte virksomheter for tyskerarbeid ble straffet for økonomisk landssvik.

I arbeidet med denne oppgaven har det forøvrig dukket opp to områder som potensielt kan belyses for videre kunnskap om både landssvikkoppgjøret og andre entreprenører. Det første er byggeprosjekter på Ørlandet og hvordan dette foregikk. Da byggeaktivitet på Ørlandet benevnes som et «Klondyke» er det meget nærlignende å anta at det var «store greier». I tillegg må det nevnes at det også forekom serbiske og russiske krigsfanger som arbeidet her. En studie av utbyggingen av Ørlandet kan vinkles på mange måter og kan være nyttig for å kaste lys over entreprenørene som hadde oppdrag der og hvordan byggeprosjektene påvirket lokalsamfunnet. Et annet interessant tema er den rolle Høyer-Ellefsen og A/S Selmer hadde overfor de andre entreprenørene: Ordlyden i kontrakten som Høyer-Ellefsen brukte fikk Centralbygg til å skrive om kontraktene sine i samsvar med dette, og A/S Selmer fikk Kristiansand Jernbeton til å ta arbeidsoppdraget på Flekkerøya, kan tyde på at de største entreprenørene hadde stor innflytelse over de mindre. En studie om hvordan de større

entreprenørene påvirket de mindre til å godta, avslå, eller endre kontrakter kan være nyttig for å se på det økonomiske samarbeidet på et litt lavere nivå.

Primær Kilder

L-sak mot Alf Sørvig, Rapport til Politimestern i Krisitansand - Avhør av Alf Prytz Sørvig
07.10.46.

L-sak mot Alf Sørvig, Redegjørelse vedrørende Betongbygg A/S forbindelse med tyske
arbeider i 1940 og senere 26.07.45.

RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kritiansand politikammer: Anr. 82/45, nr74 Ad
Landssviksak mot ingeniør M. Størseth, Kristiansand S fra Kaare J. Tapper.

RA/S-3138-26 Landssvikarkivet, Kritiansand politikammer: Anr. 82/45, Rapport til hr
Politimesteren i Kristiansand 02.01.46.

RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 2,
O.O.4 Rapport til Trondheim og Sør-Trøndelag pris og rasjonerigns polititi.

RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3,
OO37 (bilag 1-12) Påskynnelse av arbeidet.

RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 3,
OO37 (bilag 13-66) Angående forhold på Glomfjord.

RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8,
ÅÅÅ 23, Norges høyesterett.

RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9,
landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50.

Referanser

- Andenæs, J. (1979). *Det vanskelige oppgjøret : rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Andersen, K. G., & H., S. A. (2016). A Quest for Diversification? Norsk Hydro, IG Farben, and the German Light Metal Programme. I H. O. Frøland, M. Ingulstad, & J. Scherner, *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe - Norway in Context* (ss. 299 - 330). London: Palgrave Studies in Economic History.
- Atlas reklame. (1947). *Handelsboka for Trondheim*. Trondheim: Atlas reklame.
- Birkeland, E. W. (2012). *Kollaborasjon og Motstand Haugvik Smelteverks virke under andre verdenskrig (Masteroppgave)*. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Borgersrud, L. (1999). Militære veivalg 1940-45. I S. U. Larsen, *I krigens kjølvann : nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (ss. 149-226). Oslo: Universitetsforlaget.
- Ellingsen, D. (1993). *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. Oslo: Gyldendal.
- Eng, V. (2010, November). Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940? *Historisk tidsskrift, vol. 89 utg. 3*, ss. 425-446.
- Eriksen, K. e., & Halvorsen, T. (1995). *Norge i Krig - Fremmedåk og frihetskamp 1940 - 1945 Bind 8 Frigjøring*. Oslo: Aschehoug.
- Fagerberg, I. (2021). *Flyplassarbeidet i Trøndelag under andre verdenskrig. En studie av selskapene A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning, A/S Jernbeton og A/S Betongbyggs økonomiske samarbeid med tyskerne under okkupasjonen (Masteroppgave)*. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Fagerland, T. E. (1998). *Industristedet Glomfjord: Fra veidemark til kraftsamfunn*. Bodø: Nordland fylkeskommune.
- Frøland, H. O. (2008). Fra tysk fireårsplan til norsk statsindustri. I J. Henden, H. O. Frøland, & A. Karlsen, *Globalisering gjennom et århundre Norsk aluminiumindustri 1908-2008* (ss. 173-210). Bergen: Fagbokforlaget.
- Frøland, H. O. (2018). Organisation Todt som byggherre i Norge. *Historisk Tidsskrift, vol. 97 utg. 3*, ss. 167-188.

- Fuglerud, T. (1995). *Ørland Hovedflystasjons historie*. Brekstad: Stasjonen.
- Hafsten, B., Larstuvold, U., Olsen, B., & Stenersen, S. (2005). *Flyalarm - Luftkrigen over Norge 1939-1945*. Oslo: Sem & Stenersen A/S.
- Hemstad, H. (2020). *Flyplassbygging i Trondheim våren og sommeren 1940 En komparativ studie om nordmenns samarbeid med tyskerne (Masteroppgave)*. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Kroglund, N. D. (2017). *Hitlers norske hjelpere Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45*. Oslo: Historie & Kultur.
- Landssvikanordningen*. (1945). Oslo: Tanum.
- Milward, A. (1972). *The Fascist Economy in Norway*. Oxford: University press.
- Schofield, S. (1964). *Operasjon Muskedunder Glomfjord-raidet i 1942*. Oslo: Gyldendal.
- Storeide, A. H. (2014). *Norske Krigsforitører Nazi-Tysklands velvillige medløpere*. Oslo: Gyldendal.
- Straffeloven (1902)*. (u.d.). Hentet fra Almindelig borgerlig Straffelov (LOV-1902-05-22-10): <https://lovdata.no/lov/1902-05-22-10>
- Sunde, H. I. (2015). *Kanonene på Møvik En beretning om tyskernes Batterie Vara*. Kristiansand: Stiftelsen Kristiansand Kanonmuseum.
- Sæveraas, T. E. (2018). OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen. *Historisk Tidsskrift*, vol. 97 utg. 3, ss. 189-205.
- Trondheim Kommune. (2022, Oktober 10). *Carlo Santi*. Hentet fra Trondheim.no: <https://www.trondheim.no/historie/carlo-santi/>

